

**Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна»**

Доценко А. І.

ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Навчальний посібник

**Київ
Університет «Україна»
2022**

УДК 338.48

Д55

Рекомендовано до друку
Науково-методичною радою Університету «Україна»
(протокол № 4 від 27 квітня 2021 р.)

Рецензенти:

Антоненко В. С., доктор географічних наук, професор кафедри туризму Київського національного університету культури і мистецтв;

Борисова О. В., кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Доценко А. І.

Д 55 Туристичне краєзнавство : навч. посібн. / А. І. Доценко. — К.: Університет «Україна», 2022. — 128 с. ISBN 978-966-388-648-0

У навчальному посібнику, розглянуто теоретичні та практичні засади комплексного дослідження краєзнавства. Є першим в Україні навчальним посібником з краєзнавчої діяльності. У посібнику розкрито об'єкт, предмет і методи дослідження організації краєзнавчої діяльності, виявлено етапи її становлення і розвитку, розроблено схему краєзнавчого районування України.

Значну роль приділено науково-краєзнавчій та туристично-краєзнавчій діяльності. Розкрито організацію краєзнавчої діяльності у навчальних закладах, громадських організацій та державних установ.

Посібник призначений для студентів, викладачів та вчителів.

УДК 338.48

ISBN 978-966-388-648-0

© Доценко А. І., 2022

© Університет «Україна», 2022

ЗМІСТ

Передмова	7
 Частина I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА	
Розділ 1. Наукові основи туристичного краєзнавства	9
1.1. Суспільне значення краєзнавства	9
1.2. Об'єкт, предмет та методи науки «Туристичне краєзнавство»	11
1.3. Місце науки «Туристичне краєзнавство» в системі наук	14
1.4. Понятійно-термінологічний апарат науки «Туристичне краєзнавство»	15
1.5. Функції та форми організації туристично-краєзнавчої діяльності	16
1.6. Основні завдання та значення науки «Туристичне краєзнавство»	17
 Розділ 2. Становлення та розвиток туристичного краєзнавства в Україні	
2.1. Витоки краєзнавства на українських землях (XII — сер. XVIII ст.)	20
2.2. Зародження наукового краєзнавства в Україні (друга пол. XVIII — сер. XIX ст.)	21
2.3. Становлення краєзнавства в Україні (2-а пол. XIX ст. — поч. XX ст.)	22
2.4. Організація і розбудова краєзнавства в Україні (XX ст.)	24
2.5. Становлення туристичного краєзнавства в незалежній Україні	28
 Розділ 3. Природні краєзнавчо-туристичні ресурси	
3.1. Географічне положення краю	31
3.2. Природні умови та ресурси	31
3.3. Територія, рельєф, земельні ресурси	32

3.4. Кліматичні ресурси	33
3.5. Водні та грязьові ресурси	34
3.6. Ресурси рослинного та тваринного світу	35
3.7. Ландшафти та їхнє туристичне значення	36
3.8. Природно-заповідний фонд України	36

Розділ 4. Історико-культурні краєзнавчо-туристичні ресурси	40
4.1. Культурна спадщина країв як об'єкт туризму	40
4.2. Функції та класифікація пам'яток історії та культури	41
4.3. Оцінка туристичного значення пам'яток історії та культури	43
4.4. Музеї як об'єкти туризму	45
4.5. Масові громадські заходи як об'єкти туризму	46

Розділ 5. Туристична картографія як складова туристичного краєзнавства	47
5.1. Роль географічної карти у вивченні краю	47
5.2. Становлення та розвиток туристичної картографії ...	48
5.3. Туристична карта та її особливості	49
5.4. Туристичні карти України, областей та міст	51

Розділ 6. Наукове краєзнавство: структура та здобутки ...	54
6.1. Географічне краєзнавство	54
6.2. Історичне краєзнавство	57
6.3. Етнологічне краєзнавство	60
6.4. Архітектурне краєзнавство	61
6.5. Літературне краєзнавство	63
6.6. Мистецьке краєзнавство	64

Розділ 7. Краєзнавче районування України	66
7.1. Наукові основи районування	66
7.2. Історія розвитку краєзнавчого районування в Україні ..	68
7.3. Сучасні схеми краєзнавчого районування України ...	68
7.4. Коротка характеристика країв України	69

Частина II. ХАРАКТЕРИСТИКА ВАЖЛИВИХ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ	72
Розділ 8. Краєзнавчо-туристичне використання печер та водоспадів	72
8.1. Печери як об'єкти туристичного краєзнавства	72
8.2. Розміщення печер в Україні	73
8.3. Використання печер у туризмі	76
8.4. Туристичне використання водоспадів	77
Розділ 9. Фортеці та замки як краєзнавчо-туристичні об'єкти	80
9.1. Класифікація середньовічних оборонних споруд	80
9.2. Фортеці України як краєзнавчо-туристичні об'єкти ...	82
9.3. Замки України як краєзнавчо-туристичні об'єкти	83
Розділ 10. Собори, монастирі та церкви як краєзнавчо-туристичні об'єкти	88
10.1. Культові споруди та їхнє туристичне значення	88
10.2. Собори як краєзнавчо-туристичні об'єкти	89
10.3. Монастирі як краєзнавчо-туристичні об'єкти	92
10.4. Туристичне значення церков	96
Частина III. ОРГАНІЗАЦІЯ ТУРИСТИЧНО- КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	100
Розділ 11. Організація туристично-краєзнавчої діяльності в навчальних закладах	100
11.1. Елементи краєзнавства в дитячих дошкільних закладах	100
11.2. Туристично-краєзнавча діяльність у середніх навчальних закладах	100
11.3. Краєзнавча діяльність у позашкільних дитячих закладах	105
11.4. Краєзнавча діяльність у вищих навчальних закладах	106

Розділ 12. Організація краєзнавчої діяльності	
громадських організацій	109
12.1. Краєзнавча діяльність загальноукраїнських громадських організацій	109
12.2. Краєзнавча діяльність регіональних громадських організацій	113
 Розділ 13. Краєзнавча діяльність державних установ ...	115
13.1. Краєзнавча діяльність на заповідних територіях ...	115
13.2. Краєзнавча діяльність краєзнавчих музеїв	116
13.3. Краєзнавча діяльність обласних бібліотек	119
13.4. Краєзнавча діяльність обласних архівів	120
 Післямова	123
Література	124
Додатки	125

ПЕРЕДМОВА

У незалежній українській державі спостерігається посилення інтересу пересічних українців до вивчення рідного краю. Знайомство з навколишнім природним середовищем, історією, економікою, культурою, народними традиціями та звичаями українців та інших народів, які проживають у цьому краю, сприяє формуванню любові до нього, патріотизму та гордості бути українцем. Образи рідної місцевості, рідного краю, такі відчутні та дорогі, зберігає кожний українець у своїй душі все життя, незалежно від місця проживання.

Значний інтерес українців до пізнання країв зумовив попит на краєзнавчу літературу та посилення уваги вчених до краєзнавчих досліджень. Наприкінці ХХ ст. сформувався новий науковий напрям, який виокремився у виникнення нової комплексної інтегральної науки – краєзнавство. На початку ХХІ ст. стало очевидним, що можуть розвиватися й інші перспективні напрями, які зараз знаходяться на стадії формування, це, зокрема, туристичне, літературне, архітектурне, культурне краєзнавство.

Ми розглядаємо туристичне краєзнавство як окрему навчальну дисципліну, дуже важливу в системі підготовки висококваліфікованих фахівців зі спеціальності «Туризм». Доцільно зазначити, що туристичне краєзнавство наразі формується як молода самостійна наука.

Аналіз підручників та навчальних посібників із туристичного краєзнавства засвідчив, що на сьогодні їх дуже мало. Першою в Україні солідною працею став навчальний посібник, щоб був підготовлений і виданий у 2008 р. львівськими вченими Василем Петранівським та Михайлом Рутинським.

Наш навчальний посібник поглиблює або розширяє деякі наукові напрями, викладені в зазначеному посібнику.

На сучасному етапі спостерігається швидкий розвиток туризму, спрямованого на забезпечення потреб людей у туристичних послугах. Водночас темпи розвитку внутрішнього туризму значно відстають від міжнародного, і це зумовлено багатьма причинами.

В Україні внутрішній туризм за рівнем розвитку, комфортністю, конкурентністю та популярністю значно поступається міжнародному. Для того, щоб це змінити потрібно на національному та регіональному рівнях вирішити низку складних проблем, серед яких актуальною є рекламно-інформаційна, пов'язана з активізацією маркетингової діяльності.

Цьому сприятиме видання навчального посібника, який буде також популяризувати велику кількість туристичних об'єктів у різних краях України, а не лише вже досить популярні у світі Карпатський та Приморський краї.

Структура навчального посібника побудована так, що в ньому викладаються як теоретичні засади туристичного краєзнавства, так і прикладні напрями організації туристично-краєзнавчої діяльності.

Навчальний посібник може бути використаний студентами, аспірантами, викладачами, працівниками туристичної сфери.

ЧАСТИНА І

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

РОЗДІЛ 1

НАУКОВІ ОСНОВИ ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

1.1. Суспільне значення краєзнавства

Поняття «краєзнавство» складається з двох слів «край» та «знавство», що означає: знати, вивчати край.

Знайомство з навколишнім світом дитина починає саме з вивчення рідного краю. Це — невід’ємна складова загальної середньої освіти.

Згадаймо український фольклор, в якому є народні прислів’я про любов до рідного краю: «Де рідний край, там земний рай», «За рідний край — хоч помирай!», «Кожний край має свій звичай» тощо. Видатні українські поети закликали українців вивчати, любити свій рідний край. Так, Григорій Сковорода казав: «Пізнай свій край, себе, свій рід, свій народ, свою землю — і ти побачиш свій шлях у житті». Леся Українка, мандруючи світом, пам’ятала: «А в серці тільки ти, єдиний мій, коханий, милий рідний краю!». Володимир Сосюра, звертаючись до молоді, повчав: «Любить свій край — це значить все любити, усім його ім’ям святе». Максим Рильський підкреслював: «Мало любити свій край, треба його ще й знати».

Вивчаючи Україну, як територіально єдину соборну незалежну країну, студенти мають поглиблювати свої знання про її складові частини — краї. Україна це сукупність країв, що вирізняються особливістю та різноманіттям. Отже, Україна — це єдність країни в різноманітті країв. Сьогодні краєзнавство в Україні стало могутнім засобом відродження національної свідомості українців, пробудження їхньої історичної пам’яті.

Процес українського національного відродження досить складний і тривалий. Важливу роль у ньому відіграє вивчення

історичного краєзнавства. Пізнання справжньої (не сфальсифікованої) історії українського народу, здебільшого трагічної, але водночас героїчної, спонукає молодь до виховання почуття патріотизму, національної гордості та мужності українців. Як говорив великий українець Іван Франко: «В Україні відбувається відродження національного духу українців».

Україна є найбільшою в Європі країною за територією. Вона надзвичайно різноманітна за природою, історією, культурою та етнічною структурою. Гаслом розвитку України має бути: «Єдність у різноманітті!» Україна — держава української нації. Незважаючи на певні відмінності українців, які проживають на західних, східних, північних та південних землях, це єдина нація, яка формується в сучасних складних умовах розвитку.

Вчені виділяють на території України декілька країв, що історично сформувалися, і стали об'єктом дослідження нової самостійної науки — краєзнавства. Київський етнолог Олександр Гончаров дає таке його визначення: «Краєзнавство — це комплексна наука, яка вивчає природні та соціальні особливості, історію краю, взаємозв'язки географічного, історичного та соціо-культурного процесів на певній території».

Розвиток краєзнавства у XX ст. характеризувався прискоренням темпів розвитку трьох його напрямів: географічного краєзнавства, що викладається у вузах студентам-географам; історичного краєзнавства, яке викладається студентам-історикам, та туристичного краєзнавства. Зупинимось на останньому.

На сучасному етапі туризм одержав значний розвиток в Україні. Популярність його зумовлена зростанням потреби міського населення в туристичних послугах. Це зумовило посилення інтересу до пізнання країв України. Майбутні туристи для здійснення мандрівок та подорожей свідомо обирають цікаві для них краї та маршрути. У цьому їм допомагають довідники, путівники, туристичні проспекти.

1.2. Об'єкт, предмет та методи науки «Туристичне краєзнавство»

Розвиток фундаментальних наук у ХХ ст. здійснювався у двох протилежних напрямках: шляхом їхньої диференціації та інтеграції. Результатом диференціації стало те, що від фундаментальної науки відокремилися нові науки, які вивчають частину об'єкту дослідження фундаментальної науки.

Після інтеграції нові науки об'єднуються і утворюють нову комплексну міждисциплінарну науку. Прикладом нових наук, що утворилися шляхом інтеграції, є країнознавство та краєзнавство.

Наукові засади будь-якої науки умовно складаються з двох частин: теоретичної та прикладної. У краєзнавстві прикладним є характеристика країв певної держави. До теоретичного належить: визначення об'єкту та предмету науки, понятійно-термінологічний апарат, виявлення закономірностей та етапів розвитку науки, а також методологія науки.

Кожна нова наука вважається самостійною, якщо вона має власний об'єкт, предмет та методи наукових досліджень.

Об'єкт науки — це незалежні від людини предмети, явища або процеси об'єктивної дійсності, які входять до сфери пізнавальної діяльності людини.

Кожному об'єкту науки притаманна єдність його форми і змісту, які становлять його сутність. Об'єктом науки «Туристичне краєзнавство» є дослідження країв України. Вчені вважають, що предмет науки вужче об'єкта і охоплює лише його частину.

Тому предметом науки *«Туристичне краєзнавство»* доцільно вважати розробку науково-обґрунтованих напрямів розвитку туризму в краях України.

В. Л. Петранівський та М. Й. Рутинський вважають, що предмет туристично-краєзнавчих досліджень має сім аспектів (рис. 1).

«Методологія» походить від грецьких слів «метод» та «логос», та означає «наука про вивчення методів науки».

Рис. 1. Основні аспекти предмета туристично-краєзнавчих досліджень (за В. Л. Петранівським та М. Й. Рутинським)

Філософи розуміють під методологією вчення про принципи, підходи та засоби наукової діяльності. Туристичне краєзнавство базується на чотирьох методологічних принципах:

науковості — передбачає об'єктивний аналіз процесів і явищ на основі використання різноманітних джерел;

історизму — передбачає дотримання конкретно-історичного підходу, за якого процеси і явища повинні розглядатися в конкретній історичній обстановці;

системності — полягає в дослідженні складних об'єктів, які є системами, акцентуючи увагу на виявленні взаємозв'язків між елементами системами;

комплексності — передбачає комплексне дослідження предметів, процесів та явищ, що відбуваються у цьому краї.

Глибина та об'єктивність наукових досліджень залежить від обраних методів дослідження.

Методи наукових досліджень — це система розумових або практичних процедур, спрямованих на розв'язання конкретних завдань із урахуванням певної пізнавальної мети. Кожен науковий метод повинен відповідати таким принципам: надійність, зрозумілість та результативність.

У туристичному краєзнавстві застосовується багато методів, які можна об'єднати у три групи:

1. Філософські методи:

- Логічного мислення;
- Аналізу і синтезу;
- Індукції та дедукції.

2. Загальнонаукові методи — це методи, що застосовуються в усіх науках. До них належать:

- метод спостережень об'єкта досліджень;
- метод системного аналізу: краєзнавчі об'єкти розглядаються як великі та складні системи з міцними внутрішніми зв'язками;
- метод формалізації та моделювання полягає у відображенні змісту об'єкту в знаковому вигляді;
- генетичний метод — базується на безперервності в часі процесів, що вкладаються у тріаду (минуле — сьогодення — майбутнє);
- метод SWOT-аналізу.

3. Конкретно наукові методи — це методи, запозичені від інших наук або притаманні лише даній науці. Тому ця група поділяється на дві підгрупи: міждисциплінарні та спеціальні.

До **міждисциплінарних** належать такі методи:

1. Статистичні (кореляції, регресії, факторного аналізу).
2. Математичні.
3. Історичні (ретроспективний, документації, хронологічний).
4. Картографічний.

5. Географічний (польових досліджень, районування, класифікації, порівняльно-географічного аналізу).

6. Соціологічні (опитування).

Спеціальні методи можуть застосовуватися у краєзнавстві залежно від об'єкту та мети дослідження (районування, класифікації). Якщо вчений побачив, що за допомогою зазначених загальних і конкретних наукових методів він не може дослідити конкретний науковий об'єкт та одержати потрібні йому результати, то він вирішує застосовувати якісь нові спеціальні методи дослідження.

Важливо також зрозуміти, що немає одного універсального методу, за допомогою якого вчений може дослідити свій науковий об'єкт. Як правило, у дослідженні доводиться на різних його етапах застосовувати різні наукові методи, пам'ятаючи, що кожен метод має свій діапазон ефективного застосування.

1.3. Місце науки «Туристичне краєзнавство» в системі наук

У процесі розвитку краєзнавства, як комплексної історико-географічної науки, на сучасному етапі від нього відокремилися деякі самостійні наукові напрями (галузі), у тому числі й «Туристичне краєзнавство», яке сформувалося як нова самостійна галузь знань. Проте воно не втратило своїх зв'язків з краєзнавством, а навпаки, йдучи самостійним шляхом, зміцнило зв'язок з «материнською» наукою.

Водночас ця наука зміцнювала зв'язки з іншими «галузевими» краєзнавчими науками: географічним краєзнавством, історичним краєзнавством, етнологічним краєзнавством та культурним краєзнавством.

Наука «Туристичне краєзнавство» має певні зв'язки з багатьма іншими науками. Потужність цих зв'язків з кожною наукою різна. З одного боку, туристичне краєзнавство має тісні зв'язки з фундаментальними суспільними науками: географією, історією, соціологією, демографією, економікою. З іншого — існують певні зв'язки науки «Туристичне краєзнавство»

з молодими гуманітарними науками (релігієзнавством, пам'яткознавством, культурологією), які стали розвиватися лише в незалежній Україні.

1.4. Понятійно-термінологічний апарат науки «Туристичне краєзнавство»

Однією з важливих складових теорії науки «Туристичне краєзнавство» є її понятійно-термінологічний апарат.

Поняття — це вузлові елементи наукового знання, форма мислення, в яких відображаються загальні істотні властивості або відношення предметів, явищ та процесів реального світу». Кожне поняття має свій обсяг та зміст. **Обсяг поняття** — це сукупність предметів, явищ чи процесів, які ним охоплюються. Наприклад, обсяг поняття «поселення» — це сукупність будинків, споруд, соціальних об'єктів на даній території. **Зміст поняття** — це суттєві властивості та відношення, які характеризують певну множину предметів, явищ чи процесів. До змісту «поселення» належать такі його властивості, як кількість житлових будинків, густота забудови території, наявність об'єктів соціальної сфери, комфортність житла.

Термін — це слово або словосполучення, яким позначається поняття. Наприклад, поселення — це поняття, а місто, селище, село — це терміни.

До головних понять краєзнавства належать:

Край — має декілька тлумачень:

- узагальнене поняття своєї місцевості (рідний край, вільний край, любимий край);
- частина населеного пункту (край села, міста);
- одиниця фізико-географічного районування (гірський край, приморський край);
- історико-географічна область або край (Волинський край, Подільський край);
- адміністративно-територіальна одиниця в Російській Федерації.

Ми пропонуємо називати краєм частину території країни, яка характеризується природною, історичною та соціально-економічною єдністю.

Територія — обмежена частина твердої поверхні Землі, яка має певні природні та суспільні властивості.

Організація — 1. Об'єднання країн зі спільною програмою дій (партійна організація, ОУН, ООН, ЄС).

2. Сукупність процесів, об'єднаних взаємодією частин (ринкова організація виробництва, наукова організація праці).

1.5. Функції та форми організації краєзнавчої діяльності

Розгляд теорії краєзнавства передбачає виділення трьох головних функцій туристичного краєзнавства:

Наукова. Визначає краєзнавство як складову історичної та географічної науки. Краєзнавство, яке ґрунтується на наукових дослідженнях, дає можливість комплексного пізнання території країв.

Навчальна. Визначає краєзнавство як метод, за допомогою якого учні та студенти можуть поглиблювати свої знання про природу, географію, історію та культуру краю.

Виховна. Дає можливість учням та студентам полюбити свій рідний край, поглибити почуття патріотизму як до нього, так і до України в цілому.

Залежно від завдань та масштабів дослідження виділяють чотири форми організації туристичного краєзнавства:

1. Державне — це комплексні дослідження країв, які здійснюють державні науково-дослідні заклади, державні установи та організації (заповідники, музеї, бібліотеки, архіви).

2. Шкільне поділяється на:

- навчальне туристичне краєзнавство, яке є обов'язковим для всіх учнів і здійснюється на уроках географії, біології, української літератури;

- позакласне туристичне краєзнавство є добровільним і здійснюється шляхом участі школярів у туристичних гуртках, секціях або клубах;

- участь школярів у роботі туристичних гуртків, секцій чи клубів при районних будинках дитячої творчості.

3. Вузівське туристичне краєзнавство представлене підготовкою студентами рефератів, дипломних та магістерських робіт на

туристичну тематику, виступ студентів на наукових конференціях з доповідями, проведення виробничої туристичної практики.

4. Громадське туристичне краєзнавство здійснюють Національна спілка краєзнавців України, Українське географічне товариство, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури.

1.6. Основні завдання та значення науки «Туристичне краєзнавство»

Сьогодні перед туристичним краєзнавством стоїть низка важливих завдань як теоретичного, так і практичного (прикладного) характеру, які сформулювали В. Л. Петранівський та М. Й. Рутинський (рис. 2), зокрема:

1. Активізація масового краєзнавчого руху населення.
2. Посилення ролі краєзнавчої освіти в підготовці фахівців за спеціальністю «Туризм».
3. Дослідження, збереження і відтворення природних та історико-культурних туристичних ресурсів.
4. Розробка та облаштування туристично-краєзнавчих маршрутів, кадастрів, територій та екологічних стежок.
5. Формування за допомогою ЗМІ привабливого туристичного іміджу історико-географічних країв України.
6. Підготовка та поширення путівників, буклетів, проспектів про історичні, культурні та архітектурні пам'ятки кожного краю України.

Значення науки «Туристичне краєзнавство» варто розглядати в таких напрямках: наукове, прикладне (практичне), освітньо-пізнавальне та виховне.

Наукове — полягає в тому, що туристичні об'єкти, перед тим як показувати туристам, мають бути ретельно обстежені та досліджені з наукової точки зору, з позицій безпеки для туристів, створення гарних автошляхів та під'їздів для підвозу туристів і забезпечення екскурсоводів короткою правдивою та вичерпною науковою інформацією (буклетом) про кожен туристичний об'єкт природного чи історико-культурного походження.

Рис. 2. Основні завдання туристичного краєзнавства на сучасному етапі розвитку
(за М. Й. Петранівським та В. Л. Рутинським)

Прикладне — розглядається як завдання органам регіональної чи місцевої влади створити необхідні матеріальні умови для відвідування туристами наявних у цьому краї унікальних природних та історико-культурних туристичних об'єктів, для використання багатих туристичних ресурсів. Мається на увазі будівництво, ремонт автодоріг із твердим покриттям, створення відповідної інфраструктури (торгівельні заклади, заклади охорони здоров'я, культури тощо.)

Освітньо-пізнавальне — полягає в підготовці кваліфікованих кадрів за спеціальністю «Туризм», які після закінчення закладу вищої освіти могли б стати висококваліфікованими фахівцями з туристичного краєзнавства. Такий фахівець зможе порадити туристу, куди їхати відпочивати, що побачити в тому чи іншому краї та одержати задоволення від туристичної подорожі.

Виховне — полягає в поглибленні знань студентів про туристичний імідж кожного краю України, посилення його патріотичних почуттів, гордості та любові як в цілому до України, так і до її чарівних країв, міст і сіл. Вивчення краєзнавства сприятиме вихованню любові до батьківщини, почуття єдності зі своїм краєм.

Контрольні запитання

1. Суспільне значення краєзнавства.
2. Об'єкт, предмет та методи науки «Туристичне краєзнавство».
3. Місце науки «Туристичне краєзнавство» в системі наук.
4. Понятійно-термінологічний апарат науки «Туристичне краєзнавство».
5. Функції та форми організації туристично-краєзнавчої діяльності.
6. Основні завдання та значення науки «Туристичне краєзнавство».

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

Становлення та розвиток України краєзнавства як самостійної науки має давню історію. Для її вивчення важливе наукове значення має періодизація його розвитку. Українські вчені-історики та географи розробили різні схеми періодизації українського краєзнавства. Серед них, на наш погляд, найвдалішою є схема, запропонована відомими географами Миколою Кострицею та Миколою Пістуном. Вони виділили чотири етапи розвитку краєзнавства в Україні. Беручи до розгляду цю схему, ми вважаємо необхідним останній етап поділити на два: розвиток краєзнавства в радянській Україні та в незалежній Україні.

2.1. Витоки краєзнавства на українських землях (XII — середина XVIII ст.)

З утворенням у IX ст. Київської Русі в державі поширилися писемність та освіта, настав час літописання, яке стало головним джерелом краєзнавчих знань. У першому українському літописі «Повість минулих літ» (XII ст.) подані відомості про заснування Києва та інших населених пунктів, про традиції та звичаї. Автора літопису Нестора Літописця потрібно вважати першим українським краєзнавцем. Краєзнавчу інформацію містили також Київський літопис (XII ст.), Галицько-Волинський літопис (XIII ст.) та видатний твір давньоукраїнської літератури «Слово о полку Ігоревім». У Київському літописі вперше було вжито назву «Україна».

Із входженням українських земель до складу Великого князівства Литовського (XIV ст.), а потім (з XVI ст.) до Речі Посполитої, продовжувалося накопичення краєзнавчих відомостей про українські землі.

Важливе значення для розвитку краєзнавства мали літописи, створені у XVI-XVII ст. козацькою старшиною. Краєзнавчі відомості містили «Літопис Самовидця», «Літопис Величка» та

«Літопис Грабянки», в них описувалися Дикий степ, Запорізька січ, життя і побут козаків, битви козаків з татарами і турками.

У XVI–XVII ст. в Західній Європі посилювався інтерес до України, особливо до козаків. У 1594 р. посол німецького короля Еріх Лясота відвідав Запорізьку Січ і залишив цікаві спогади про життя та звичаї козаків.

Французький інженер Гійом Левассер-де Боплан 17 років прожив в Україні, будував замки, фортеці та палаці і мандрував Україною. 1650 р. він видав книжку «Опис України», в якій описав природу Придніпров'я та Криму, життя, звичаї та культуру козаків. Важливо відзначити, що автор зробив першу географічну карту України і розмістив її у книжці.

Секретар французького посольства в Польщі П'єр Шевальє неодноразово відвідував Україну і у 1663 р. видав цікаву книжку «Історія війни козаків проти Польщі», в якій описав українські землі, звичаї, походження, релігію козаків.

Отже, подорожі європейських мандрівників сприяли розширенню знань у світі про Україну, її землі та козаків.

2.2. Зародження наукового краєзнавства в Україні (друга половина XVII — середина XIX ст.)

У XVII ст. в Україні почався спад краєзнавчого руху. Можна назвати лише наукову експедицію по Лівобережній Україні, яку провів у 1768–1775 рр. А. Гюльденштедт.

Наприкінці XVIII ст. видано статистико-краєзнавчі літописи Київського, Чернігівського та Харківського намісництв.

На початку XIX ст. в Україні виникло ряд культурно-просвітницьких центрів, у тому числі й краєзнавчих (Харків, Київ, Одеса, Полтава).

Започаткував краєзнавчі дослідження Харківський університет, заснований у 1805 р. Наукове краєзнавство в університеті сформував Микола Костомаров, відомий історик та етнограф. Після заснування у 1834 р. Київського університету центр краєзнавчої діяльності перемістився в Київ. Цьому сприяла діяльність видатного фольклориста, етнографа та історика, першого

ректора університету Михайла Максимовича. У 1834 р. у Києві було створено Комітет для дослідження старожитностей, який ініціював створення в Київському університеті музею старожитностей та Київської археографічної комісії, членом якої був Тарас Шевченко. Зібрані комісією матеріали стали базою для заснування першого в Україні Київського архіву давніх актів.

На півдні України краєзнавчу діяльність здійснювало Одеське товариство історії та старожитностей, засноване у 1839 р. За період свого існування воно видало 33 томи наукових записок, більшість яких мало саме краєзнавче спрямування. Товариство також заснувало Одеський музей старовини.

Зародження краєзнавства в Галичині пов'язане зі створенням літературного об'єднання «Руська трійця» у складі М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького при Львівській духовній семінарії. Останній окрім літературної творчості захоплювався подорожами Карпатами, результати яких опублікував у нарисі «Мандрівки Якова Головацького в 1832–1840 роках». Іван Вагилевич під час своїх мандрівок Галичиною збирав фольклор і етнографічні матеріали, відвідував історичні пам'ятки, проводив археологічні дослідження. У нарисі «Берди в Уричі» (1843 р.) він описав унікальні ландшафти Урича, скелі, загадкові піктограми на них. У 1836 р. об'єднання «Руська трійця» видало першу в Галичині книжку українською мовою «Русалка Дністрова».

2.3. Становлення краєзнавства в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.)

Активізація краєзнавчого руху в Галичині пов'язана з діяльністю видатного українського письменника Івана Франка, який дуже любив мандрувати Карпатами. У 1883 р., будучи студентом Львівського університету, Франко організував «Кружок для устроювання мандрівок по нашій краю». У 1898–1907 рр. науково-краєзнавча діяльність І. Франка була пов'язана з Науковим товариством імені Т. Шевченка, в якому він був головою етнографічної комісії, що видала 38 томів «Етнографічного

збірника». Заслугує на увагу праця І. Франка «Галицьке краєзнавство», в якій автор уперше дав визначення його сутності, показав національно-культурну значимість краєзнавства.

Важливу роль у становленні географічного краєзнавства в Україні відіграло Руське географічне товариство. У 1869–1871 рр. воно організувало етнографічно-статистичну експедицію по Південно-Західному краю. Керував експедицією видатний український краєзнавець, етнограф і фольклорист Павло Чубинський. Експедиція збрала величезний краєзнавчий матеріал, на базі якого було видано 7 томів «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». У цій праці значне місце відведене краєзнавчій характеристиці природи, населення, культури, етнографії правобережних країв України.

Завдяки успіхам зазначеної експедиції 1873 р. у Києві було створено Південно-Західний відділ Руського географічного товариства. Головою відділу обрано Григорія Галагана, секретарем — Павла Чубинського. Відділ досліджував традиції, звичаї та побут українців. Це не сподобалося царській владі і у 1876 р. відділ було закрито.

Розвитку краєзнавства в Україні у 2-й половині XIX ст. сприяло видання статистичними комітетами губерній низки праць. Зокрема, О. Русов видав «Описание Черниговской губернии», була також видана праця «Подольская губерния: опыт географическо-статистического описания».

Важливим напрямом становлення краєзнавства були історичні товариства, створені у 2-й половині XIX ст. при Київському та Харківському університетах, які видавали наукові праці. Членами цих товариств були відомі вчені — історики В. Антонович, Д. Багалій, М. Сумцов, Д. Яворницький. Дмитро Яворницький у своїй фундаментальній праці «Історія запорізьких козаків» (у 3 томах) подав краєзнавчий опис природи Середнього Придніпров'я, життя, побуту та діяльності запорізьких козаків.

У другій половині XIX ст. помітну краєзнавчу діяльність проводили церковно-історичні товариства. Найбільш плідно

працювали Київське, Полтавське та Подільське товариства, які видавали краєзнавчі путівники по містах, селах, монастирях та церквах. Київське товариство очолював відомий історик і краєзнавець М. Петров, який у 1897 р. видав працю «Историко-топографические сведения о древнем Киеве».

1890 р. в Одесі було створене науково-туристичне товариство «Кримський гірський клуб», який організовував туристичні подорожі Кримом, надавав методичну допомогу туристам. Видруковував туристичні путівники, заслуховував на своїх зборах доповіді з туризму та видавав праці «Записки Кримського гірського клубу» (з 1891 до 1915 року).

2.4. Організація і розбудова краєзнавства в Україні (XX ст.)

20-ті роки XX ст. називають «зоряним часом» українського краєзнавства. У Києві, Харкові та Одесі при ВУАН були створені краєзнавчі комісії, які координували громадський краєзнавчий рух в Україні. У деяких містах були створені краєзнавчі товариства (Житомир, Чернігів, Дніпропетровськ). З метою підвищення наукового рівня краєзнавчих досліджень та підготовки кадрів з краєзнавства в Чернігові було створено Інститут краєзнавства, який діяв у 1924–1925 рр.

З 1925 р. в Інститутах народної освіти були створені наукові кафедри краєзнавства, а в деяких містах — кабінети краєзнавства. Створене у 1930 р. Всесоюзне товариство пролетарського туризму та екскурсій видавало журнал «Наш край».

Значний внесок у розвиток українського краєзнавства зробили такі відомі вчені: історики Михайло Грушевський та Дмитро Багалій; геолог — академік Павло Тутковський, географи — академік Степан Рудницький та професор Володимир Кубійович.

Дмитро Багалій у 1918 р. видав у Харкові працю «Історія Слобідської України», в якій подав краєзнавчий опис заселення Слобожанщини, промислів та ремесл, торгівлі, побуту, релігії та соціально-політичного устрою цього козацького краю.

Павло Тутковський досліджував природу Волині і дуже любив її краєвиди. Його вважають піонером краєзнавства в Україні. Ідеї краєзнавства він упроваджував у викладацькій роботі: у школі та вищих навчальних закладах. Серед багатьох його краєзнавчих наукових праць варто назвати «Краєвиди України у зв'язку з природою і людністю» (1924 р.) та «Загальне землезнавство» (1927 р.). 1910 р. Тутковський заснував Товариство дослідників Волині.

Степан Рудницький вважається фундатором географічної науки в Україні. Він видав праці «Україна — наш рідний край» (1921 р.) та «Основи землезнавства України» (1926 р.). У дослідженні «Нинішня географія» (1905 р.) він обґрунтував необхідність розуміння краєзнавства у вузькому і широкому розумінні цього слова. У вузькому він виділяв історичне, етнографічне, літературне краєзнавство, а у широкому — комплексне географічне краєзнавство. Він говорив «Географія вчить нас пізнавати рідний край». 1934 р. він організував у Харкові Інститут географії та картографії, але у 1937 р. Інститут було закрито, а Степан Рудницький був репресований (у жовтні 1937 р. він був розстріляний в Росії).

Професор Володимир Кубійович розвивав також географічне краєзнавство. Головною його працею була «Географія українських та сумежних земель» (1938 р.), в якій подана характеристика українських історико-географічних країв. У 1939 р. вчений опублікував другу краєзнавчу працю «Туристика в Карпатській Україні». Кубійович був головним редактором «Енциклопедії українознавства» у 21 томі, в якій багато статей присвячено опису областей, міст та містечок України.

Розвиток краєзнавства на західноукраїнських землях у 20–30-х роках ХХ ст. пов'язаний з діяльністю різних туристичних товариств. Товариство «Чорногора» у Станіславі видавало часопис «Туристика і краєзнавство», організовувало туристичні мандрівки Карпатами. У цей період діяло два краєзнавчо-туристичних товариства: «Плай» у Львові та Подільське в Тернополі. З 1937 р. «Плай» видавав часопис «Наша Батьківщина», організовував екскурсії Львовом та туристичні подорожі приміською зоною Львова.

У 20-х роках ХХ ст. в Україні бурхливо розвивалася краєзнавча діяльність, що було зумовлено організацією масового громадського краєзнавчого руху. Роль координатора цього руху взяв на себе Український комітет краєзнавства (УКК), утворений у 1925 р. у Харкові на Всеукраїнській краєзнавчій конференції. Головою Комітету обрано академіка Матвія Яворського. Метою діяльності Комітету було заохочення населення до вивчення рідного краю. З 1927 р. Комітет почав видавати журнал «Краєзнавство».

Для надання краєзнавчому руху масовості краєзнавчі осередки створювались в багатьох областях України. Станом на 1 січня 1929 р. в Україні діяло 658 краєзнавчих осередків, об'єднаних у 51 краєзнавче товариство. До краєзнавчої діяльності було залучено 30 тис. краєзнавців.

Проте на початку 30-х років активний краєзнавчий рух у радянській Україні почав згортатися через звинувачення радянською владою краєзнавців в «українському буржуазному націоналізмі», ідеалізації патріархальщини. Було знищено ряд пам'яток історії та культури, а відомі вчені-краєзнавці репресовані (С. Рудницький, М. Яворський, М. Волобуєв та багато інших). Майже весь склад Українського комітету краєзнавства було репресовано.

У 30-х роках краєзнавча діяльність здійснювалася лише в Галичині. Значну краєзнавчо-етнографічну роботу проводили товариства «Верховина» (Стрий), «Гуцульщина» (Коломия), «Лемківщина», «Яворівщина», Подільське туристично-краєзнавче товариство в Тернополі. Особливістю розвитку краєзнавства в Галичині було створення мережі краєзнавчих музеїв (1939–1947 рр.).

У післявоєнний період краєзнавча діяльність в Україні почала поступово розвиватися. У 1947 р. у Києві була створена Українська філія Всесоюзного географічного товариства. На її базі у 1958 р. як громадське наукове об'єднання було утворене Українське географічне товариство. Вищим органом Товариства стали з'їзди, на яких одна з секцій називалася «Географічне краєзнавство і туризм». На цій секції заслуховувалися ре-

зультати географічно-краєзнавчих досліджень. Структурними підрозділами Товариства, згідно зі Статутом, стали асоціації та комісії. Одна з комісій називалась «Комісія географічного краєзнавства». Вона організовувала науково-краєзнавчі конференції, здійснювала координаційну та видавничу діяльність.

У післявоєнний період почала відроджуватися краєзнавча діяльність, спрямована на допомогу вчителям географії середньої школи. Упродовж 1953–1970 рр. Науково-дослідний інститут педагогіки видавав методичний збірник «Краєзнавство в школі», який надавав методичну допомогу вчителям-географам у створенні шкільних краєзнавчих гуртків.

У цей період спостерігається активізація громадського краєзнавчого руху. У 60–80-х роках вченими-істориками та вчителями у восьми областях України були утворені краєзнавчі товариства. Проведено чотири всеукраїнські наукові конференції з історичного краєзнавства.

До краєзнавчого руху долучилися й бібліотекарі. Так, у Харківській та Хмельницькій обласних бібліотеках були створені клуби «Краєзнавець», в яких поширювали краєзнавчі знання.

Потужним поштовхом до активізації краєзнавчого руху в Україні у 60–70-х роках ХХ ст. стала підготовка унікальної колективної праці, яка досі не має аналогів у світі, «Історія міст і сіл України». У її підготовці взяли участь науковці, викладачі, вчителі, працівники архівів, краєзнавці-аматори.

Упродовж 1966–1974 рр. було видано 26 томів цієї праці (по всіх областях і місту Києву). У ній вперше подано опис історичного розвитку міст і селищ міського типу, а також сіл, які були центрами сільських рад. Видання цієї унікальної праці сприяло поширенню серед населення знань про історію, культуру та пам'ятки рідного краю.

У 60–80-х роках новим напрямом краєзнавчої діяльності стала пам'ятко-охоронна діяльність. У 1966 р. було створене Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, яке протягом 24 років очолював видатний український вчений-історик і краєзнавець академік Петро Тронько. Було створено 25 обласних та 608 районних та міських організацій товариства.

З 1969 р. Товариство видавало часопис «Пам'ятники України» (зараз «Пам'ятки України»).

Важливим напрямом відродження краєзнавства став громадський рух з метою увічнення найвидатніших історичних подій, пов'язаних з українським козацтвом. У 1965 р. уряд України прийняв постанову «Про увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва». На виконання цієї постанови у м. Запоріжжі було створено державний історико-культурний заповідник «Хортиця», у деяких краях України встановлено пам'ятники керівникам козацтва (гетьманам, отаманам).

Не менш важливим напрямом популяризації знань краєзнавства України стало створення музеїв народної архітектури та побуту (у Києві, Переяславі, Львові, Ужгороді).

Важливим напрямом пропаганди досягнень у галузі краєзнавства було проведення наукових конференцій, семінарів та круглих столів з історичного краєзнавства.

На хвилі національного відродження та демократичних перетворень у 1990 р. у Києві відбувся I Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який прийняв рішення про створення громадського краєзнавчого об'єднання — Всеукраїнської спілки краєзнавців. Головою правління Спілки було обрано доктора історичних наук, академіка Петра Тронька.

2.5. Становлення туристичного краєзнавства в незалежній Україні

Після здобуття Україною державної незалежності краєзнавчий рух у ній активізувався. Всеукраїнська спілка краєзнавців стала на чолі краєзнавчого руху, який набув масовості. У 90-х роках у всіх областях були створені обласні організації Спілки, а в багатьох районах, містах і селищах — краєзнавчі осередки.

Важливу роль в активізації та об'єднанні краєзнавчого руху в Україні відігравав журнал «Краєзнавство», видання якого було поновлено Спілкою у 1993 році.

Координуючу роль у розвитку географічного краєзнавства здійснювали Інститут географії НАН України, Українське географічне товариство, Географічна комісія Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові та провідні національні університети (Київський, Харківський, Львівський та Одеський).

Українська держава сприяла активізації краєзнавчої діяльності та надавала правову підтримку. У 2001 році Президент України видав указ «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні», в якому підтвердив «важливу роль краєзнавчого руху у відродженні традицій та історичної пам'яті українського народу, національно-патріотичному вихованні молоді». Серед різних заходів Президент доручив Кабінету Міністрів України розробити і затвердити «Програму розвитку краєзнавства на період до 2010 року». У 2002 році така Програма була розроблена і затверджена, але не виконана через відсутність її фінансування.

Розвитку шкільного краєзнавства сприяло видання з 1996 р. газети для вчителів України «Краєзнавство. Географія. Туризм».

Дієвою формою роботи Національної спілки краєзнавців України стало залучення громадськості до проведення науково-краєзнавчих експедицій. Було проведено 11 таких експедицій у різні краї України, за результатами яких проводилися круглі столи, наукові наради та конференції.

Враховуючи визначні заслуги Спілки в розвитку краєзнавчого руху в Україні, Кабінет Міністрів України надав їй статус національної. Тепер вона називається Національна спілка краєзнавців України.

Значні результати краєзнавчої діяльності Національної спілки краєзнавців України досягнуті головним чином завдяки таланту та організаторським здібностям її голови — академіка, Героя України Петра Тронька (1915–2011 рр.). Він доклав величезних зусиль для створення і розбудови територіальних осередків Спілки, активізації їхньої краєзнавчої діяльності. За 20 років його керівництва Спілкою вона перетворилася в потужну і шановану громадську наукову організацію.

Наукова спадщина П. Тронька величезна, у цьому контексті варто назвати такі його краєзнавчі праці: «Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття» (2000 р.) та «Українське краєзнавство в XX столітті» (2002 р.).

Важливу роль у координації науково-дослідних робіт у галузі краєзнавства відіграє створена при Президії Національної академії наук України Міжвідомча Наукова рада з питань краєзнавства.

Контрольні запитання

1. Витоки краєзнавства на українських землях (XII — середина XVIII ст.).
2. Зародження наукового краєзнавства в Україні (друга половина XVIII — середина XIX ст.).
3. Становлення краєзнавства в Україні (друга половина XIX — початок XX ст.).
4. Організація і розбудова краєзнавства в Україні (XX ст.).
5. Становлення туристичного краєзнавства в незалежній Україні.

РОЗДІЛ 3

ПРИРОДНІ

КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

3.1. Географічне положення краю

Вивчення природи будь-якого краю потрібно починати з важливого елементу краєзнавчих досліджень — географічного положення, як одного із важливих чинників соціально-економічного розвитку краю. **Географічне положення** — це відношення краю до інших географічних об'єктів, розташованих за його межами.

Географічне положення поділяється на 4 види: фізико-географічне, економіко-географічне, транспортно-географічне та суспільно-географічне.

Виділяють сприятливе та несприятливе географічне положення.

Географічне положення краю можна давати двома способами: кількісно та якісно.

3.2. Природні умови та ресурси

Між людиною та природним середовищем, в якому вона проживає, існують тісні взаємозв'язки та взаємозалежності. Людина пристосовується до несприятливих природних умов або зменшує їхню негативну дію. Природа впливає на стан фізичного та психічного здоров'я людини, її самопочуття. Учені виділяють два близьких, але різних за змістом, поняття «природні умови» та «природні ресурси».

Природні умови — це компоненти навколишнього природного середовища, які впливають на людину, господарство та сферу послуг, але безпосередню участь у цих процесах не беруть.

Природні ресурси — це компоненти природного середовища, які беруть безпосередню участь у матеріальному виробництві та невиробничій сфері.

Природно-ресурсний потенціал — сукупність усіх видів природних ресурсів на конкретній території.

3.3. Територія, рельєф та земельні ресурси

На сучасному етапі посилюється роль території як важливого чинника розвитку країв. Територія розглядається як окремий вид ресурсів, що характеризується географічним положенням, протяжністю та іншими ознаками, які є об'єктом краєзнавчої діяльності. Територія є складним географічним об'єктом, який має природні та суспільні властивості. Розрізняють метричні (кількісні) та топологічні (якісні) властивості території. Метричні включають розміри території (довжина, ширина, площа), а топологічні — компактність, цілісність, зв'язаність.

При розміщенні туристичного об'єкту перші запитання до землевласника: «Яка площа потрібна для забудови? Де розташована земельна ділянка?». Згідно з «Будівельними нормами і правилами», затвердженими урядом, визначені стандарти площ для побудови турбаз, турготелів, кемпінгів. Пошуки відповідної території для забудови є складним завданням. Адже потрібно враховувати географічне положення, рельєф та вартість відведеної для забудови земельної ділянки.

Окрім величини земельної ділянки важливу роль в її виборі відіграє характер земної поверхні, тобто її рельєф. Найпридатнішими для туристичного будівництва є височини. В Україні вони займають 26% території країни.

Одним із найпривабливіших природних туристичних ресурсів є гори. В Україні туристичне значення мають Карпатські та Кримські гори. Через загарбання Росією Криму зараз можна говорити лише про туристичне використання Карпатських гір. Українські Карпати приваблюють туристів мальовничими ландшафтами, гірськими перевалами із серпантинном доріг, гірськими видами рослин і тварин, печерами та дивовижними скелями. Наприклад, скелі Довбуша, водоспад «Шипіт».

Щодо земельних ресурсів, то тут аналізується якісний склад ґрунтового покриву. На території краю, як правило, поширені різні типи ґрунтів, серед яких найбільш родючим є чорноземи. При розміщенні туристичних об'єктів у сільській місцевості

на чорноземах доцільно їхнім власникам вирощувати на присадибній ділянці свіжі та екологічно чисті продукти для харчування туристів.

3.4. Кліматичні ресурси

Клімат є одним з важливих природних засобів оздоровлення людини. **Клімат** — це середній багаторічний режим погоди в певній місцевості, зумовлений природними процесами, що відбуваються в нижньому шарі атмосфери. Вплив клімату на людину залежить від розміщення країв та туристичних центрів у певній природно-кліматичній зоні. Відомий вчений-географ Лев Берг виділив на земній поверхні вісім широтних кліматичних зон. Україна розташована в зоні помірно-континентального клімату, який створює комфортні умови для проживання та оздоровлення людей. Південний берег Криму знаходиться в зоні субтропічного клімату. Проте Україна має значні територіальні відмінності кліматичних умов життя людей.

Клімат формується через багаторічний режим погоди. Перебуваючи на курорті, люди відчують дію не клімату, а погоди. Погода може бути жарка і холодна, комфортна і спекотлива, сприятлива і несприятлива.

Розглянемо вплив окремих складових елементів погоди на організм людини:

а. Сонячна радіація використовується для лікування (геліотерапія). Інтенсивність її залежить від географічної широти місцевості, пори року та часу дня. Інтенсивність прямої радіації найбільша в середині дня (інфрачервоні промені), а розсіяної — вранці та ввечері (ультрафіолетові), коли доцільно засмагати.

б. Повітря характеризується такими показниками:

— **температура** — є головним фізичним подразником організму людини. Окрім середньомісячних розраховують максимальні та мінімальні температури;

— **вологість** повітря залежить від кількості та тривалості опадів, які сприяють очищенню повітря;

– **газовий склад** повітря. У горах, лісах, на узбережжі річок, озер та морів повітря чисте, насичене киснем та аерозолями мінеральних солей (бromу, йоду);

– **вітровий режим** по-різному впливає на організм людини влітку, восени і взимку, під час морозів та спеки, слабкий і сильний вітер (бура). Слабкий вітер руйнує застій повітря та збільшує кількість кисню у ньому.

3.5. Водні та грязеві ресурси

Важливим туристичним ресурсом є поверхневі води річок, озер та морів, які використовуються як транспортні шляхи, для зайняття водним спортом і туризмом, для ігор та розваг на воді, для купання.

Україна має приморське географічне положення на північному узбережжі Чорного та Азовського морів з теплою водою та піщаними пляжами. Влітку там відпочиває багато туристів.

Україна має багато озер. Прісні озера Волині (Шацькі озера) та Карпат (Синевир) широко використовуються з туристичною метою. Важливе туристичне значення мають річки. Україна має густу річкову систему. Найбільшою річкою в Україні є Дніпро, довжина якого в межах нашої країни становить 980 км. Річкові річки (Дніпро, Дністер, Південний Буг, Дунай) використовуються для судноплавства, туристичних подорожей (круїзи), прогулянок на вітрильниках, яхтах, для спортивних змагань, купання та рибалки.

Гірські річки Карпат, мілководні з швидкою течією та холодною водою, приваблюють туристів сплавами на віндсерфінгу, мальовничими краєвидами, висячими містками та водоспадами.

Окремої уваги потребують підземні води, які є головним джерелом прісної води для туристичних об'єктів, особливо в південних посушливих краях України.

В Україні є декілька джерел підземних вод, які є лікувальними, тому що в тих місцях, за легендою, побувала Богородиця і зробила їх цілющими. Дотепер до цих джерел здійснюється паломницький туризм вірян православної та греко-католиць-

кої церков. Це Кисельова балка Луганської області, Зарваниця — Тернопільської та Моршин — Львівської.

Серед підземних вод важливим ресурсом є мінеральні води, що мають лікувальне значення. В Україні поширено 6 типів мінеральних вод:

1. **Вуглекислі.** Це найбільш поширений в Україні тип мінеральних вод. Розміщені переважно на Закарпатті.

2. **Сірководневі** — поширені на Прикарпатті. Застосовуються для зовнішнього використання (ванни, душі).

3. **Бромні та йодові** — у Приазов'ї.

4. **Термальні** — у Криму.

5. **Радонові** — Хмільник — на Вінниччині, Миронівка — на Київщині.

6. **Води типу «Нафтуся»** — Трускавець — на Львівщині, Сатанів — на Хмельниччині.

Поряд із мінеральними водами на курортах України використовуються лікувальні грязі. Насамперед використовуються грязі солоних озер та приморських лиманів. Зокрема в санаторіях селища Якимівка та села Куяльник. На півночі України використовують лікувальний торф деяких боліт. На курорті Трускавець використовують місцеві поклади озокериту. Грязеві ресурси України (пелоїди) значні, але використовуються для лікування хворих дуже мало.

3.6. Ресурси рослинного та тваринного світу

Важливими видами природних ресурсів, що використовуються в туризмі, є рослинний (флора) та тваринний світ (фауна). Учені називають ці ресурси ресурсами живої природи (або біотичними ресурсами). **Флора** — це поєднання усіх видів рослин на даній території, що склалася історично. У складі флори виділяють типові рослини, найбільш поширені в цій місцевості, і ендемічні, поширені лише в цій місцевості.

Серед рослинного світу найбільше туристичне значення мають ліси, які виконують різні функції: промислову, санітарно-гігієнічну, природоохоронну та рекреаційну. Ліси сприяють фізичному та психічному оздоровленню людей.

Лісистість території України становить лише 18%. Ліси розміщені дуже нерівномірно: у Карпатах лісами вкрито 40% території цієї природної зони, у Поліссі — 26%, лісостеповій — 12% і степовій — 4%. Площа рекреаційних лісів, які забезпечують потреби людей у відпочинку та оздоровленні, становить лише 11%. Проблема охорони лісів від вирубки та забруднення стала зараз дуже актуальною.

Україна бідна на тваринний світ. Українське законодавство обмежує полювання на диких птиць та тварин, а також на рибальство. Українці та туристи можуть спостерігати за життям диких тварин та птиць у зоопарках.

3.7. Ландшафти та їхнє туристичне значення

Після компонентного аналізу природних ресурсів краю вчений має зробити комплексну оцінку природного середовища, використовуючи ландшафтний підхід.

Ландшафт — генетично однорідний природний територіальний комплекс, який має однакові геологічну будову, рельєф, ґрунти і рослинність.

Туристичні об'єкти розміщують, як правило, у місцях з мальовничими ландшафтами, що справляє приємний емоційний і естетичний вплив на людину. Якщо одноманітний і бідний ландшафт, скажімо південного степу, справляє гнітюче враження на людину, то лісовий, гірський або приморський ландшафт сприяє покращенню психічного стану людини. Отже, ландшафти мають лікувальний ефект. Найкраще це виконує поєднання на курорті природних ландшафтів з антропогенними.

3.8. Природно-заповідний фонд України

Для збереження цінних та рідкісних видів рослин і тварин від зникнення в Україні утворено низку природних охоронних територій, які в залежності від цінності та категорії охорони поділяються на декілька типів.

У 1992 р. Верховною Радою України прийнято Закон «Про природно-заповідний фонд України», яким визначено правові, організаційні та економічні засади охорони та використання об'єктів природно-заповідного фонду. Згідно цього закону, всі об'єкти природно-заповідного фонду поділяються на дві групи: природні території та об'єкти і штучно створені природні території.

До охоронних природних територій та об'єктів відносяться:

1. Біосферні заповідники — це природо-охоронні та науково-дослідні установи міжнародного значення. Вони входять до Всесвітньої мережі у межах Програми ЮНЕСКО «Людина і біосфера». В Україні створено 4 біосферних заповідника: Карпатський, «Асканія-Нова», Чорноморський і Дунайський.

2. Природні заповідники найбільш поширені в Україні (16 без урахування розташованих у Криму). Природні заповідники — природоохоронні та науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюється з метою збереження у природному стані типових або унікальних природних комплексів, вивчення природних процесів і явищ, ефективного використання та охорони довкілля. Ділянки землі та водного простору вилучаються з господарського використання і передаються заповідникам.

3. Національні природні парки — це природоохоронні, рекреаційні, науково-дослідні та культурно-освітні установи загальнодержавного значення. Вони створюються для збереження, відтворення та використання природних комплексів, які мають наукову, освітню, естетичну, культурну, історичну, природоохоронну цінність. В Україні існує 40 національних природних парків.

4. Природні парки — це природоохоронні установи регіонального або місцевого значення, створені для збереження у природному стані типових або унікальних природних комплексів чи об'єктів, а також створення умов для організованого відпочинку населення.

5. Заказники — це природні території або акваторії морів, створені для збереження і відтворення природних комплексів.

В Україні — 90 заказників, які поділяються на лісові, ботанічні, зоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, геологічні, палеонтологічні та спелеологічні.

6. Пам'ятки природи — це унікальні природні об'єкти, що мають особливе наукове, пізнавальне, естетичне та культурне значення. Поруч з пам'яткою природи забороняється будь-яка діяльність, що загрожує існуванню пам'ятки. Пам'ятки природи поділяються на ботанічні, зоологічні, гідрологічні, геологічні та комплексні.

До пам'яток природи належать багатовікові дерева. На Закарпатті поблизу с. Стужниця знаходиться найстаріший в Україні дуб віком 1300 років.

До другої групи штучно створених природних територій та об'єктів віднесено:

1. Дендрологічні парки — це природоохоронні та науково-дослідні установи, створені з метою ефективного наукового, культурного та рекреаційного використання. В Україні існує 25 дендропарків, з них найбільше туристичне значення мають: Софіївка, Тростянець, Веселі Боковеньки та Олександрія.

2. Ботанічні сади створюються з метою збереження, вивчення, ефективного використання та охорони типових чи рідкісних видів флори. В Україні функціонує 25 ботанічних садів. У Києві — Ботанічний сад ім. академіка О. В. Фоміна та Національний ботанічний сад ім. М. М. Гришка НАН України.

3. Зоологічні парки створюються з метою екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин. В Україні діє 16 зоопарків (Київ, Харків, Черкаси, Миколаїв, Одеса, Рівне, Мена, Бердянськ, «Асканія-Нова» та інші).

4. Парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва створюються для охорони і використання з оздоровчою, естетичною, виховною та науковою метою. У цих парках часто знаходяться старовинні архітектурні споруди та пам'ятники. На території цих парків забезпечується проведення екскурсій, масовий відпочинок людей, проведення наукових конференцій.

Контрольні запитання

1. Географічне положення краю.
2. Природні умови та ресурси.
3. Територія, рельєф, земельні ресурси.
4. Кліматичні ресурси.
5. Водні та ґразеві ресурси.
6. Ресурси рослинного та тваринного світу.
7. Ландшафти та їхнє туристичне значення.
8. Природно-заповідний фонд України.

РОЗДІЛ 4

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

4.1. Культурна спадщина країв як об'єкт туризму

Видатний український поет Максим Рильський сказав: «Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього». Це означає, що кожен українець повинен знати історію своєї Батьківщини — України, свого рідного краю, свого міста, селища чи села, в якому він народився і виріс. Звичайно вивчати історію потрібно по підручниках у класах та аудиторіях, а також вдома, але не можна відкидати таку важливу форму поглиблення знань як відвідування місць, де відбувалися певні історичні події чи збереглися залишки стародавніх поселень, фортеці, замки, храми.

Ознайомлення туристів з пам'ятками історії, культури та архітектури має не лише пізнавальне значення, але й справляє значний емоційний та естетичний вплив на туристів. Це сприяє розширенню світогляду та підвищенню духовності туристів.

У науці існує поняття «спадщина», яке має два значення:

1. Майно, яке після смерті його власника переходить до спадкоємця.

2. Предмети історії, культури, релігії та архітектури, що залишаються нащадкам від попередніх поколінь.

Ми розглядаємо спадщину в другому її значенні.

Звичайно не всі предмети культурної спадщини мають туристичне значення. Нас цікавить їхнє розміщення по території краю, можливість огляду туристами, доступність, історична чи культурна цінність.

Правові, організаційні та соціально-економічні засади використання пам'яток культурної спадщини регулюються Законом України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.). Цей Закон дає чітке визначення головних понять у цій сфері:

Культурна спадщина — сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини.

Об'єкт культурної спадщини — місце, споруда, комплекс, їхні частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, інші

природно-антропогенні або створені людиною об'єкти, що донесли цінність і зберегли свою автентичність.

Пам'ятка — об'єкт культурної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

4.2. Функції та класифікація пам'яток історії та культури

Культурна спадщина поділяється на дві групи: матеріальна і духовна культура.

Пам'ятки історії та культури належать до об'єктів матеріальної культури. Пам'ятки історії та культури виконують такі функції:

просвітницька — поширення серед туристів знань в галузі історії, культури, мистецтва, архітектури;

виховна — виховання любові до рідного краю, його історії та культури;

економічна — забезпечення зайнятості населення на туристичних підприємствах, подолання сезонності їхньої роботи, забезпечення ринком збуту сільськогосподарської продукції, сувенірів;

інвестиційна — розвиток туризму збільшує обсяг надходжень до місцевого бюджету;

гедонічна — сприйняття прекрасного через пам'ятки сприяє одержанню туристами емоційно-естетичного задоволення від туристичної подорожі;

містобудівна — пам'ятки історії, культури та архітектури формують нове художнє середовище місць їхнього розташування (площ, проспектів, вулиць, бульварів, парків);

рекламна — завдяки масовій рекламі люди пізнають пам'ятки, обирають їх для відвідування, підвищується престижність окремих туристичних маршрутів.

Вивчення пам'яток культурної спадщини має здійснюватися у два етапи. Першим з них є класифікація пам'яток історії та культури за різними ознаками.

У залежності від історичної та культурної цінності пам'ятки історії та культури поділяються на три категорії:

1. Пам'ятки світового значення, які становлять найбільший інтерес туристів. Найбільш цінні з них ЮНЕСКО включила до окремого Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО.

2. Пам'ятки національного (загальнодержавного) значення.

3. Пам'ятки місцевого (регіонального) значення.

Пам'ятки історії та культури об'єднують у 6 типів. Станом на 1 січня 2017 р. в Україні на державному обліку перебувало 125,7 тис. пам'яток історії та культури, які поділяються на 6 типів:

1. **Археологічні пам'ятки** — залишки стародавніх поселень, стоянок, городища, кургани, наскельні зображення, рештки життєдіяльності людини, поля давніх битв. В Україні на обліку перебуває 65,5 тис. пам'яток археології.

2. **Історичні пам'ятки** — визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих історичних діячів. Наприклад, меморіал на місці битви козаків з поляками у травні 1648 р. під Жовтневими Водами або історико-культурний заповідник «Поле Берестецької битви».

Пам'ятки історії можуть поділятися за хронологією, значенням, історичними подіями.

В Україні на державному обліку перебуває 44.5 тис. пам'яток історії.

3. **Пам'ятки архітектури та містобудування** поділяються на окремі види за хронологією, значенням, змістом, архітектурним стилем, будівельним матеріалом: За змістом виділяють 5 видів пам'яток:

- *оборонної архітектури* (фортеці, замки, цитаделі);
- *палацової архітектури* (королівські або царські палаци);
- *театральної архітектури* (оперні театри, драмтеатри, дитячі театри);
- *народної архітектури* та побуту (музеї);
- *культової архітектури* (сакральні):
 - християнські (собори, монастирі, церкви);
 - католицькі (костели);
 - мусульманські (мечеті);
 - іудейські (синагоги).

4. **Пам'ятки монументального мистецтва** — поділяються на три групи:

- монументальна скульптура (пам'ятники, погруддя, монументи, скульптури);

- монументальний живопис (настінні розписи (фрески, мозаїка), зображення на склі (вітражі), мурали, діорами, панорами);
- монументально-декоративне мистецтво (орнамент стін, стель, колон, різьба на камені, по дереву, іконостаси).

В Україні 1,9 тис. пам'яток монументального мистецтва.

5. Пам'ятки науки і техніки поділяються на 3 групи:

- пам'ятки, що відзначають певні етапи розвитку техніки (перший трактор, вугільний комбайн, паровоз);
- петля Нестерова, космічний корабель;
- пам'ятники вченим.

В Україні 43 пам'ятки науки і техніки.

6. Пам'ятки культури поділяються на 3 групи:

- пам'ятники видатним діячам літератури і мистецтва;
- будинки-музеї, пов'язані з життям видатних діячів літератури, культури і мистецтва;
- меморіальні дошки на будинках, в яких жили видатні діячі української літератури, культури, мистецтва.

В Україні — 125,7 тис. пам'яток культури.

4.3. Оцінка туристичного значення пам'яток історії та культури

Ознайомившись зі всіма пам'ятками історії та культури краю, керівник туристичної групи чи екскурсивод має вирішити важливе завдання — розробити туристичний маршрут. Вихідною інформацією для нього є тривалість туристичної подорожі, склад туристів, транспортом чи пішки, оглядова чи тематична екскурсія.

Екскурсивод розуміє, що за відведений час усі пам'ятки туристи не у змозі відвідати і потрібно обрати для огляду найцінніші чи найунікальніші. Для вибору таких пам'яток і визначення туристичного маршруту екскурсивод має оцінити ці пам'ятки за певними підходами чи принципами і на підставі цього визначити їхнє туристичне значення та зробити висновок про доцільність їхнього відвідування.

Українські вчені розробили декілька підходів до оцінки цінності пам'яток історії та культури:

1) *хронологічний* — полягає в тому, що більш цінними вважаються стародавні пам'ятки або їхні руїни, потім пам'ятки середньовіччя;

2) *художньо-естетичний* — найбільш цінними вважаються пам'ятки, зроблені на високому художньому або естетичному рівні;

3) *правовий* — означає, що більш цінними є пам'ятки, які включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення. Пам'ятки місцевого значення, які не включені до Державного реєстру мають меншу художню цінність і можуть вибірково відвідуватися туристами.

Після визначення підходів наступним етапом вивчення пам'яток є їхня оцінка за *критеріями*, розробленими Міністерством культури України:

- автентичність з точки зору матеріалу, задуму, виконавця;
- унікальність (високі художні якості або свідчення зниклої цивілізації);
- репрезентативність (типовий взірець зниклої культури, свідчення про історичні події, видатних людей);
- приналежність до функціональної групи пам'яток (городище-могильник, пам'ятне місце, пам'ятник-музей).

Важливим напрямом вивчення пам'яток історії та культури є оцінка їх технічного стану, яка здійснюється центральними та місцевими органами охорони культурної спадщини разом з місцевими органами виконавчої влади. Екскурсивод знайомиться із станом пам'яток історії та культури і вирішує доцільність їх відвідування туристами. У багатьох краях України пам'ятки знаходяться в аварійному стані або залишилися лише їхні руїни. У кожному конкретному випадку керівник туристичної групи чи екскурсивод приймає рішення про можливість їхнього відвідування.

4.4. Музеї як об'єкти туризму

Музеї зберігають величезну культурну спадщину і є важливими туристичними об'єктами, які, як правило, включаються у туристичні маршрути. В Україні музеї має більшість міст, деякі селища та села. Правові та організаційні питання діяльності музеїв регулюються Законом України «Про музеї і музей-

ну справу» (1995 р.). Цей закон тлумачить їх сутність: «Музеї — це культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної та духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини.

Виходячи з визначення можна сформулювати головні *функції*, які виконують музеї:

1. **Науково-дослідна.** Музеї — є важливими науковими центрами досліджень у певній галузі науки, а також збирання, вивчення, реставрації музейних матеріалів.

2. **Пізнавально-виховна.** Музеї — є важливою ланкою в системі освіти дітей та молоді, а також морального та естетичного виховання.

3. **Охоронна.** Музеї зберігають і охороняють величезну історико-культурну спадщину, відтворюють природне та історико-культурне середовище.

4. **Комунікаційна.** Передбачає встановлення контактів між музеєм та відвідувачами, що здійснюється за допомогою різних форм роботи, а також експозицій, виставок, екскурсій, застосування 3D-технологій.

За змістом музеї поділяються на 7 груп:

1. Історичні (археологічні, військово-історичні...).
2. Технічні (електрозварювання, авіації, космонавтики, «петля Нестерова»...).
3. Природничі (геологічні, ботанічні, зоопарки).
4. Художні (образотворчого мистецтва, театр, кіно, музичне, декоративно-прикладне мистецтво).
5. Літературні.
6. Народної архітектури і побуту.
7. Комплексні (краєзнавчі).

Туристи відвідують різні музеї і отримують від цього задоволення. Проте для пізнання українських країв перш за все туристам потрібно відвідувати краєзнавчі музеї, які займають особливе місце в системі українського краєзнавства. Особливістю цих музеїв є комплексний характер, в них зібрані дані про природу, історію, економіку, населення, культуру та соціальну сферу краю, міста, селища або села.

Краєзнавчі музеї України проводять значну науково-дослідну роботу (археологічні розкопки), вивчають колекції. На базі краєзнавчих музеїв проводяться наукові конференції, «круглі столи», громадські слухання, презентації книжок.

4.5. Масові громадські заходи як об'єкти туризму

У сучасний період окрім природних та історико-культурних ресурсів важливим джерелом розвитку туризму у деяких українських краях є масові громадські заходи, які привертають увагу великої кількості туристів. Серед різноманіття цих заходів ми виділяємо лише ті, що характеризують особливості кожного краю. Розглянемо деякі з них:

1. Економічні. Сорочинський ярмарок.
2. Історичні. Реконструкція бою київських дружинників з ворогами у парку «Київська Русь» (с. Копачі, Обухівського району, Київської області).
3. Релігійні. Паломництво православних (релігійний туризм) до Києво-Печерської та Почаївської Лаври, греко-католиків — до с. Зарваниця на Тернопільщині.
4. Гастрономічні — Свято полтавської галушки у Полтаві, дерунів — у Коростені, борщу — у м. Борщів на Тернопільщині.
5. Мистецькі. Фестиваль дитячої та юнацької пісні «Чорноморські ігри» (у м. Каховка), екокультурний фестиваль «Трипільське коло» (м. Ржищів), Української патріотичної пісні «Нескорена нація» (с. Галушківка, Кам'янського району Черкаської області), рок-фест «Тарас Бульба» — у м. Дубно, поетичний фестиваль «Голосіївська осінь» у м. Києві.

Контрольні запитання

1. Культурна спадщина країв як об'єкт туризму.
2. Функції та класифікації пам'яток історії та культури.
3. Оцінка туристичного значення пам'яток історії та культури.
4. Музеї як об'єкти туризму.
5. Масові громадські заходи як об'єкти туризму.

РОЗДІЛ 5

ТУРИСТИЧНА КАРТОГРАФІЯ ЯК СКЛАДОВА ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

5.1. Роль географічної карти у вивченні країв

Серед багатьох методів географічного вивчення країв України важливе місце займає картографічний. Картографічний метод полягає у розробці картографічної моделі краю і одержанні нового знання шляхом її аналізу.

Карта — це побудоване в картографічній проекції зменшене зображення земної поверхні на площині у певному масштабі за допомогою умовних знаків.

Картографічний метод досліджень включає два етапи:

- складання карти;
- зчитування карти та отримання з неї нової інформації про край.

Географічна карта — це формалізована модель певної ділянки географічної оболонки та географічного простору.

Географічна карта використовується у багатьох науках (історії, біології, землезнавстві). Але особливу і виключно важливу роль вона відіграє в географічних та краєзнавчих дослідженнях.

Карту називають просторовою мовою географії. Микола Баранський називав карту «альфою і омегою географії», тобто початком і кінцем географічного дослідження. Дослідження вважається географічним, якщо воно має карту. Карті поділяють на два типи: комплексні та тематичні. Кожне географічне дослідження включає декілька тематичних карт. В процесі складання тематичної карти принциповим є дотримання науковості, тобто відображення у легенді карти певної теорії картографічних явищ. З допомогою картографічної мови розробляють легенду карти, тобто систему умовних позначень, з допомогою яких наносяться на карту певні географічні процеси чи явища.

У географічному дослідженні краю географічні карти мають винятково важливе значення. Перш за все картографу-

ються окремі компоненти природи краю, складаються карти для вивчення демографічних та етнографічних процесів. Важливе значення мають карти для показу історичних подій, що відбувалися у краї. Окрему групу складають економічні та соціальні карти, що відображають процеси просторового розвитку та організації економічних та соціальних процесів. Серед останніх окрему групу складають туристичні карти.

5.2. Становлення та розвиток туристичної картографії

У процесі розвитку географічної картографії виникла картографічна наука-туристична картографія, яка звана обслуговувати мандрівників і туристів.

У XVI ст. з'являються туристичні путівники святих місць Близького Сходу, опис відомих міст світу.

Автором першого туристичного атласу був француз Жан Шарден, який у 2-й половині XVII ст. здійснив три подорожі по країнах Сходу. В атласі описи туристичних місць поєднувалися з панорамними планами міст та картами країв і морів.

У Російській імперії в кінці XVIII ст. з'явилися перші туристичні путівники Санкт-Петербурга, Москви, Криму. На початку XX ст. Ялтинське відділення Кримського гірського клубу (Одеса) організувало туристичні подорожі та екскурсії по Кримських горах, друкувало туристичні путівники та карти туристичних маршрутів. У 20-х роках XX ст. з'являються плани туристичних міст України (Києва, Харкова, Одеси).

Окремо слід відзначити розвиток картографічного забезпечення туризму в Галичині. У 1927 р. у Львові було засноване туристично-краєзнавче товариство «Плай», яке з 1937 р. почало видавати часопис «Наша Батьківщина». В ньому друкувалися описи туристичних маршрутів Галичини та Карпат із карто-схемами. Під час перебування Галичини у складі Польщі друкувалися туристичні дорожні карти цього краю, плани міста Львова.

У післявоєнний період видання туристичних карт поновлюється з 1956 р., коли були видані карти по Криму та Закарпаттю.

На початку 70-х років ХХ ст. до видання туристичних карт залучаються Київська картографічна фабрика, а з 1976 р. — Вінницька картографічна фабрика. У 70-х роках туристсько-екскурсійними картами були охоплені всі області України, більшість планових туристичних маршрутів. У 80-і роки були видані науково-популярні атласи «Київ», «Львів», «Крим», «Азово-Чорноморське узбережжя України», «Атлас туриста-краєзнавця Київської області».

Карти областей краєзнавчо-туристичного спрямування включені в «Географічну енциклопедію України» у трьох томах.

Здобуття Україною незалежності призвело до значних змін в організації картографування туризму. Створено державну організацію з картографії — Головне управління геодезії, картографії та кадастру України (Укргеодезкартографія). Розробкою карт окрім державних підприємств (НПО «Картографія») стали займатися приватні підприємства. Окрім традиційних карт з'явилися нові оригінальні туристичні карти: «Туристичні маршрути України», «Пам'ятки Києва, знищені у ХХ ст.», туристичні карти для пішохідного, водного, велосипедного та автомобільного туризму в Україні, «Україна. Голодомор 1932–1933 рр.», «Пам'ятники жертвам голодомору».

5.3. Туристична карта та її особливості

Туристична карта — це карта, призначена для забезпечення туристичної діяльності. До основних елементів туристичної карти належать:

1. **Загально-географічні елементи:** градусна сітка, рельєф, гідро-мережа, рослинний покрив, шляхи сполучення, населені пункти, межі адміністративно-територіальних одиниць.

2. **Об'єкти туризму:** природні та історико-культурні пам'ятки, музеї, театри тощо.

3. **Об'єкти туристичної інфраструктури:** туристичні заклади (турбази, готелі, пансіонати), заклади громадського харчування (кафе, ресторани, бари), заклади розваг (нічні клуби, казино, парки культури), туристичні інформаційні пункти.

Масштаб карти — ступінь зменшення об'єктів при зображенні їх на площині. За масштабом карти поділяють на три групи:

- великомасштабні (топографічні): від 1:5000 до 1:200000;
- середньомасштабні (оглядово-топографічні): від 1:2000000 до 1:1000000;
- дрібномасштабні (оглядові): менше 1000000.

Всі об'єкти зобразити на карті неможливо. Чим дрібніший масштаб карти, тим менше об'єктів на ній показано. Виділення на карті головних і вилучення другорядних тур об'єктів досягається шляхом картографічного узагальнення — **генералізації**.

Мета туристичної карти — забезпечити потреби туристів, інструкторів, екскурсуводів в орієнтуванні на місцевості у туристичній подорожі чи мандрівці, у розробці туристичного маршруту та визначенні туристичних об'єктів, які туристи бажають відвідати.

Існують різноманітні класифікації туристичних карт. За масштабом, охопленням території та змістом виділяють:

Оглядові карти — карти, які охоплюють значні частини земної поверхні (материки, країни, райони). Зображення на них узагальнене.

Оглядово-топографічні — менш точні, використовують для організації туристичної діяльності (проектуванні туристичних центрів, розробці туристичних маршрутів).

Топографічні — відзначаються найбільшим масштабом і найбільшою точністю. Ці карти найбільше використовуються у туристичних походах, вело-, автотуризмі. Часто такі карти розробляють на окремі туристичні маршрути.

Окремим різновидом туристичних карт є туристичні схеми міст, які створюються на основі архітектурних планів міст із детальним показом площ, вулиць, проспектів.

Туристичні карти супроводжуються врізками, кольоровими малюнками пам'яток та ілюстраціями, переліком об'єктів туристичного призначення, пояснювальним текстом. На туристичних схемах міст подають перелік вулиць та площ, маршрути міського транспорту, перелік театрів, музеїв, культових

споруд, список телефонів найбільш потрібних для туристів закладів (вокзали, пошта, банки).

Популярні туристичні карти видаються, як правило, у складеному вигляді або у вигляді невеликих брошур. Це дає можливість зручно користуватися ними у поході на маршруті, в автобусі чи в місті.

Окрім окремих туристичних карт часто вони включаються в географічні атласи України чи окремих областей.

Самодіяльний туризм починається з огляду та читання туристичної карти. Уміння читати карту — це основа для одержання географічної та туристичної інформації під час навчання у школі чи вузі, орієнтування на місцевості під час туристичної подорожі, науково-краєзнавчого дослідження. Умовні зображення на карті географічних і туристичних об'єктів досягаються з допомогою умовних знаків, які розшифровуються у легенді карти.

Легенда карти (умовні позначення) — спеціальна врізка, розміщена збоку карти, на якій представлені всі умовні значки, що містяться на цій карті, з коротким текстовим поясненням.

Краєзнавчі та туристичні об'єкти зображують на туристичних картах різними способами: значками, ізолініями, фоном, картодіаграмами, лініями руху тощо. Найбільш поширений на туристичних картах спосіб значковий.

5.4. Туристичні карти України, областей та міст

У 80-х роках ХХ ст. в Україні було створено декілька туристично-краєзнавчих довідникових атласів: Києва, Українських Карпат, Криму та Азово-Чорноморського узбережжя.

За роки незалежності України цей досвід набув нового розвитку.

Географічні атласи для середніх шкіл у серії «Моя мала Батьківщина». На початку ХХІ ст. вийшли краєзнавчі атласи Львівської, Тернопільської та Сумської областей, в яких є карта «Пам'ятки історії та культури». На цій карті умовними знаками показані всі пам'ятки своєї області з датами спорудження

та розподілом на види. На врізці показані невеличкі фото найбільш цінних пам'яток (палаці, собори, церкви). Важливе туристичне значення мають туристичні схеми міст — обласних центрів: Львова, Тернополя та Сум. На них показано та дано перелік всіх пам'яток, музеїв, культових споруд, а також кольорові фото найвідоміших пам'яток.

Для цих атласів як краєзнавчих важливою є оригінальна карта «Видатні земляки», на якій показані населені пункти, в яких народилися видатні державні та військові діячі, вчені, письменники, художники, композитори та актори.

Цікавим є географічний атлас Луганської області, виданий у 2004 році, у якому є «Туристична карта». На ній біля туристичних міст, селищ та сіл умовними значками показані наявні в них пам'ятки історії, архітектури та культури. Окрім того на карті показані пішохідні, водні та лижні туристичні маршрути. На врізці подано перелік міст та селищ області з наявними у них пам'ятками.

За роки незалежності по областях України видано єдиний «Атлас туриста Київська область». Оригінальність його полягає в тому, що туристична карта області масштабу 1:250000, подана на 30 сторінках у вигляді окремих частин території області. Кожен фрагмент супроводжується переліком туристичних населених пунктів із зазначенням розташованих у них пам'яток. Корисними для туристів є вміщені в атласі плани 7 туристичних міст області із позначеними на них пам'ятками історії, архітектури та культури. До атласу додається перелік пам'яток сакральної архітектури, музеїв, об'єктів природно-заповідного фонду області, садиб сільського зеленого туризму та об'єктів обслуговування туристів.

Цей чудовий атлас туриста є зразком для підготовки таких атласів по інших областях України. Через відсутність таких атласів туристи можуть використовувати туристичні карти, видані за останні 20 років по всіх областях України. Карти зручні для користування, тому що вони складаються. На них карта кожної області має позначення умовними значками всіх пам'яток, переліки туристичних населених пунктів із зазначенням

розташованих у них пам'яток, кольорові фото найвідоміших пам'яток, а також план міста — обласного центру із позначенням всіх пам'яток.

Туристи можуть також використовувати окремо видані туристичні схеми міст — обласних центрів та міст — відомих у світі курортних і туристичних центрів. На таких схемах показані вулиці та площі міста, умовними значками показані музеї, палаци культури, театри, культові споруди, пам'ятки історії, архітектури та культури, а також кольорові фото найвідоміших пам'яток.

Контрольні запитання

1. Роль географічної карти у вивченні краю.
2. Становлення та розвиток туристичної картографії.
3. Туристична карта та її особливості.
4. Туристичні карти України, областей та міст.

РОЗДІЛ 6

НАУКОВЕ КРАЄЗНАВСТВО: СТРУКТУРА ТА ЗДОБУТКИ

6.1. Географічне краєзнавство

Важливим результатом географічно-краєзнавчої діяльності у 80-х роках ХХ століття стала підготовка і видання у 1989–1993 р. науково-довідкової праці «Географічна енциклопедія України» у трьох томах. У цій капітальній праці подана комплексна географічна характеристика всіх областей, адміністративних районів, міст та селищ міського типу, а також біографічні дані про відомих українських вчених — географів та краєзнавців.

Головним географічним науковим центром в Україні є Інститут географії НАН України, який здійснює як теоретичні, так і прикладні наукові дослідження. Серед останніх слід назвати видану у 2007 р. фундаментальну працю «Національний атлас України», за яку Інститут одержав державну премію України. Це унікальна картографічна праця, в якій подана характеристика природи, населення, господарства та соціальної сфери всіх областей України. Без цього атласу виконувати будь-яке краєзнавче дослідження неможливо.

Головним напрямом наукової краєзнавчої діяльності викладачів-географів українських вузів завжди була підготовка підручників для середніх шкіл України. Ця робота активізувалася у 50-х роках ХХ ст. після введення у школах курсу «Географія своєї області». Українське видавництво «Радянська школа» започаткувало видання підручників серії «Області Української РСР». Було видано 24 підручника по всіх областях, які використовувалися вчителями та учнями 7 класу при вивченні теми «Своя область». До підготовки цих підручників були залучені вчені-географи, краєзнавці та вчителі. З часом матеріали, викладені у підручниках, застаріли, але вони не оновлювалися і не перевидавалися.

У незалежній Україні в нових соціально-економічних умовах виникла гостра потреба у підготовці нових підручників з географії областей України, які в сутності є краєзнавчими працями.

У 90-х роках ХХ ст. викладачами вузів-географами підготовлені та видані нові підручники для вчителів та учнів з географії своєї області. Видано підручники по семи областях України.

Окрім підручників для вивчення географії своєї області необхідні географічні карти чи атласи. У незалежній Україні підготовлені та видані такі атласи по 8 областях. Це становить лише одну третину від всіх областей.

Краєзнавча наукова діяльність у державних вищих навчальних закладах ведеться слабо. Зокрема географи національних університетів проводять дослідження з краєзнавства у взаємозв'язку з географією та туризмом. Так у Київському національному університеті імені Т. Шевченка при кафедрі краєознавства і туризму існує лабораторія геоінформації і туризму, яка досліджує проблеми розвитку туризму.

У Київському національному педагогічному університеті імені М. Драгоманова при кафедрі туризму працює науково-дослідна лабораторія туризму і краєзнавства. За останнє десятиліття лабораторія виконала дві теми:

1. «Краєзнавство і туризм у навчально-виховному процесі педагогічного вузу» (1992–1995 рр.). За результатами дослідження видано посібник «Туристсько-краєзнавча робота в школі» (1995 р.).

2. «Розробка наукових основ туристського краєзнавства та підготовки фахівців для сфери туризму у вищих педагогічних навчальних закладах». За результатами дослідження опублікована монографія «Краєзнавча підготовка менеджерів туризму в умовах педагогічного університету» (2007 р.).

Відомий вчений в галузі шкільного краєзнавства доктор педагогічних наук, професор Обозний Василь Васильович, завідувач кафедрою туризму Київського педагогічного університету підготував і видав два навчальних посібники: «Краєзнавство» (1997 р.) та «Туристсько-краєзнавча практика у педагогічному вузі» (1998 р.).

Окрім Києва краєзнавчою науковою діяльністю займаються викладачі інших регіонів України. Зокрема, у Прикарпатському університеті імені В. Стефаника (м. Івано-Франківськ)

є кафедра туризму і краєзнавства, Тернопільському, Полтавському та Мелітопольському педагогічних університетах є кафедри географії України та краєзнавства. Краєзнавча наукова робота викладачів цих кафедр пов'язана з підготовкою для вчителів та учнів серії навчальних посібників та атласів по областях України. Так, у Тернопільському національному педагогічному університеті імені В. Гнатюка доктор географічних наук, професор. Ольга Заставецька підготувала навчальні посібники з географії Тернопільської, Хмельницької та Закарпатської областей, підручник для 5-го класу «Рідний край», а також була співавтором географічних атласів Тернопільської та Хмельницької областей. Доцент цієї ж кафедри Мариняк Ярослав підготував і видав навчальний посібник «Географічне краєзнавство та методика його викладання» (2003 р.). Зараз він працює над розробкою історії становлення географічного краєзнавства в Україні.

При кафедрі працює лабораторія географо-краєзнавчих досліджень, яка займається підготовкою краєзнавчих нарисів з географії адміністративних районів Тернопільської області та розробкою географічних карт для краєзнавчих атласів.

Про результати наукових досліджень викладачі доповідали на двох Міжнародних семінарах з теорії і практики регіонального краєзнавства (1999 та 2002 р.) та Всеукраїнській конференції «Українське географічне краєзнавство: наукові засади, історія, постаті» (2001), організованих кафедрою.

У Мелітопольському педагогічному університеті створено міжкафедральну лабораторію комплексного краєзнавства, яка за останні 10 років провела такі наукові дослідження. Підготовлено комплексно-географічну працю «Якимівський край». Проведено науковий аналіз виробничої інфраструктури м. Мелітополя. Виконано історико-географічне дослідження з теми «Топонімічне значення природних і соціальних об'єктів Запорізького краю».

У Вінницькому педагогічному університеті імені М. Коцюбинського краєзнавчі дослідження спрямовані на вивчення природи Подільського краю. Колектив географів на чолі доктора географічних наук професором Григорієм Денисиком започаткував серію краєзнавчих нарисів «Земля Подільська». Протягом

1999–2005 рр. у цій серії видано такі нариси: «Заповідне Поділля», «Подільське Побужжя», «Подільські Товтри».

У 2006 р. географи об'єдналися і створили Краєзнавче товариство «Поділля», яке розширило тематику своїх публікацій. Окрім природознавчих вийшли друком нариси «Вінниця та її околиці», «Містечка Східного Поділля».

Голова Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині доктор географічних наук, професор Микола Костриця у 2006 р. видав працю «Українське географічне краєзнавство: теорія, історія, постаті, практика».

6.2. Історичне краєзнавство

У післявоєнний період головним напрямом історико-краєзнавчої діяльності стало вивчення історії міст, селищ та сіл. Зважаючи на важливе наукове та суспільне значення цих досліджень, Президія Академії наук Української РСР у 1949 р. утворила спеціальну комісію з провідних вчених з метою координації наукових досліджень з історії міст та сіл України. Окрім того на Інститут історії України НАН України було покладено завдання методичного забезпечення розробки історико-краєзнавчих нарисів по всіх містах, селищах та селах — центрах сільських рад України. Протягом 1964–1967 рр. була видана енциклопедична праця «Історія міст і сіл Української РСР», у 26 томах, підготовку якої здійснювало понад 100 тис. дослідників-науковців, краєзнавців, вчителів, працівників культури. Ця праця сприяла могутньому поштовху краєзнавчого руху в Україні.

Велике значення для розвитку наукових досліджень з краєзнавства мало створення у 1979 р. в Інституті історії України відділу історико-краєзнавчих досліджень. На нього покладалося завдання методичного забезпечення підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України». У 1992 р. він був переіменований на відділ регіональних проблем історії України.

До краєзнавчих слід віднести чотиритомну працю «Історія Києва», підготовлену вченими Інституту історії АН України у 80-х роках ХХ ст.

З 1993 р. Національна спілка краєзнавців України розпочала видання документального збірника «Репресоване краєзнавство» про відомих краєзнавців, які були репресовані сталінським режимом.

Одним із важливих напрямів краєзнавчої діяльності Національної спілки краєзнавців України є науково-організаційна діяльність. З 1990 р. Спілка організувала і провела 13 всеукраїнських наукових конференцій з історичного краєзнавства. У 2014 році Спілка провела три краєзнавчих конференцій, матеріали яких побачили світ у таких збірниках:

- «Краєзнавча Шевченкіана України» за матеріалами конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка;

- «Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти»;

- «Материк Краєзнавства». Збірник присвячений лауреатам премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України.

Враховуючи важливість краєзнавства у підготовці висококваліфікованих фахівців, сьогодні студентам-історикам викладається в університетах курс «Історичне краєзнавство», а географам «Географічне краєзнавство». Однак підручників з цих дисциплін не було. Тоді Національна спілка краєзнавців України ініціювала створення авторського колективу, який підготував і видав у 2016 р. у Харкові перший комплексний підручник «Основи краєзнавства», хоча географічні основи краєзнавства розкриті в ньому слабо.

Історико-краєзнавчу наукову діяльність у Києві та областях України проводять вчені та викладачі вузів, які є членами регіональних відділень Національної спілки краєзнавців України.

У Київському національному університеті імені Т. Шевченка на кафедрі етнології та краєзнавства історико-краєзнавчі дослідження проводить доцент Олександр Гончаров.

У Харківському національному університеті ім. В. Каразіна створено Центр краєзнавства ім. П. Тронька, який здійснює координацію досліджень на Харківщині.

Кафедри етнології та краєзнавства існують у Київському педагогічному університеті імені М. Драгоманова та Чернігівському педагогічному університеті імені Т. Шевченка. Там викладається дисципліна «Історичне краєзнавство» і проводяться краєзнавчі наукові дослідження.

Серед наукових громадських організацій, які займаються історико-краєзнавчими дослідженнями, слід назвати Центр дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка та Житомирське «Науково-краєзнавче товариство дослідників Волині», яке тривалий час очолював відомий в Україні краєзнавець доктор географічних наук, професор Микола Костиця. Він спрямував діяльність товариства на підготовку краєзнавчих нарисів про видатних українських діячів, які народилися на Житомирській землі. У серії «Уславлені імена Житомирщини» видано історико-краєзнавчі нариси про видатну українську поетесу Лесю Українку та оперну співачку Зою Гайдай. У серії «Вчені Житомирщини» видано нариси про академіка П. Тутковського, І. Феценка-Чопівського, І. Левицького.

Новим напрямом історико-краєзнавчих досліджень є підготовка нарисів з історії свого села, авторами таких праць є вчені, політики, державні і громадські діячі, вчителі, інженери тощо. За роки незалежності України видано більше 50 нарисів, які дуже різняться за структурою, змістом, обсягом. Хочу назвати лише одну оригінальну працю Олега Шаблія «Село на золотому Поділлі» (обсяг 712 с.).

Розвиток історичного краєзнавства як науки зумовлює необхідність деяких змін в структурі історичної характеристики країв. Окрім традиційного опису історичних подій та етапів історичного розвитку краю потрібні такі нові розділи:

1. Починати опис краю треба з дати та обставин утворення краю. Потім доцільно з'ясувати зміни його території в минулому шляхом розукрупнення, об'єднання з іншими краями або зміни адміністративно-територіального устрою країни чи її частини.
2. Висвітлення символіки краю (прапор, герб, гімн). Зараз в Україні всі області мають свою символіку, затверджену орга-

нами місцевого самоврядування. Деяка символіка взята стара, інша трансформована. Головне те, що треба дати пояснення кольорів і зображень на гербі та прапорі.

3. Топоніміка краю має стати обов'язковою частиною історії краю. Необхідно з'ясувати походження назви краю, його міст, селищ та сіл, річок чи озер тощо.

4. Після історичного розділу має бути розділ про виникнення та історичний розвиток населених пунктів краю (міст, селищ та сіл).

5. Дослідження історії краю має закінчитися розділом про визначних діячів, які народилися у даному краї, а також про походження відомих в краї родів, тобто родовід. Наука про родоводи називається генеалогією. При вивченні родоводів необхідно користуватися найкращим українським довідником Вадима Модзалевського «Малорсійський родословник».

6. Кожен нарис історії краю має закінчуватися переліком пам'яток історії, які існують на території краю. Вивчення пам'яток потрібно починати з їх класифікації.

6.3. Етнологічне краєзнавство

Наукова діяльність пов'язана з дослідженнями етнічних процесів у краях та областях України слабо розвинена. Етнологічне краєзнавство порівняно з географічним та історичним знаходиться у стані зародження. Академік П. Тронько мав підстави стверджувати, що «...мало приділяється уваги дослідженню проблем етнографічного краєзнавства в Україні. Між тим ця галузь краєзнавства — одна з визначальних ланок вивчення історії та культури краю, що повинна зайняти належне місце у діяльності краєзнавців».

Вчені-етнологи, досліджуючи матеріальну і духовну культуру українців, виявили етнорегіональні відмінності їх життя та побуту, розробили схему етнологічного районування України. За цією схемою на території України виділено 6 історико-етнологічних районів (країв): Карпати, Поділля, Полісся, Середня Наддніпрянина, Слобожанщина і Південь.

У кожному районі (краї) одержали розвиток свої види господарської діяльності, ремесла, народні промисли, національний одяг, вишивка, кухня. Щодо духовного життя українців, то спостерігаються міжрайонні відмінності святково-трудової обрядовості, вірування, народних знань, сімейного та громадського життя, фольклору.

Етнологічно-краєзнавчі дослідження в Україні здійснює Український етнологічний центр Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України. Зараз цей центр розробляє дві наукові теми, пов'язані з краєзнавством: «Етнокультура й етнічний профіль населення українського сходу» та «Слобожанщина в етнографічних відомостях і документах».

В українських вузах, де є кафедри етнології, теж здійснюються етнологічно-краєзнавчі дослідження. Це Київський університет імені Т. Шевченка та педагогічний університет імені М. Драгоманова, Чернігівський та Вінницький педагогічні університети. Причому у Вінницькому педагогічному університеті імені М. Коцюбинського при кафедрі етнології створена лабораторія етнології Поділля, яка проводить краєзнавчі дослідження.

6.4. Архітектурне краєзнавство

«Архітектура — це музика, що застигла у камені» (М. Гоголь). Оглядаючи видатну пам'ятку архітектури, людина отримує певне естетичне задоволення, тобто ця пам'ятка впливає на почуття людини. Звідки висновок — пам'ятки архітектури є невід'ємною складовою комплексної характеристики тих країв, в яких вони розташовані.

Це означає, що одним із напрямів науково-краєзнавчої діяльності має бути архітектурна. На жаль, цей важливий напрям дотепер не одержав розвитку, що зменшує науковий рівень комплексних характеристик країв. Проте слід відзначити, що деякі українські архітектори успішно працювали у цьому напрямі. Юрій Асєєв у 1970 р. видав науково-популярну працю

«Архітектурні пам'ятки України». Віктор Вечерський у 2001 р. видав працю «Українська дерев'яна архітектура».

Колектив вчених Київського НДІ теорії та історії архітектури у 1983–1986 рр. підготував і видав унікальний довідник «Пам'ятники містобудування та архітектури Української РСР» у чотирьох томах. У ньому детально описуються всі охороняємі пам'ятники у Києві та всіх областях України. Після видання цього довідника пройшло понад тридцять років і він частково застарів (одні пам'ятки зруйновані, інші відбудовані, з'явилися нові унікальні пам'ятки). Окрім того він призначений для професіоналів і складний для пересічного читача. Тому ми рекомендуємо новий більш популярний довідник, виданий у 2000 році «Пам'ятки архітектури і містобудування України».

У складі архітектурно-краєзнавчої діяльності відповідно до прийнятої класифікації пам'яток архітектури необхідно виділити шість напрямів:

1. Вивчення оборонної архітектури (фортець і замків). Зараз в Україні п'ять фортець використовується для туризму, а від дев'яти фортець залишилися лише руїни. Із замками ситуація ще гірша. Використовуються для туризму лише дев'ять замків, що знаходяться у задовільному технічному стані. Шість замків більше двадцяти років знаходяться на реставрації, а від сорока замків залишилися лише руїни. Архітектори мають визначити які замки потрібно реставрувати і як їх використовувати. Дуже гарним для туристів є путівник: Івченко Андрій та Пархоменко Олександр. «Україна: фортеці, замки, палаци», К, 2010 р.

2. Палацова архітектура. В Україні багато палаців, які детально описані у зазначеному путівнику. Проте туристичне значення має лише одна третина. Необхідні дослідження двох третин палаців, які використовуються не за призначенням або знаходяться в аварійному стані.

3. Театральна архітектура.

4. Пам'ятки народної архітектури та побуту, розташовані у створених в Україні чотирьох музеях народної архітектури та побуту.

5. Громадські споруди — пам'ятки архітектури. До цієї групи відносять адміністративні будинки, музеї, готелі, вищі навчальні заклади, житлові будинки.

6. Культові споруди — пам'ятки архітектури. Новим напрямом краєзнавчої діяльності є церковно-історичне краєзнавство.

Церковне життя є невід'ємною складовою духовного життя українців як у селах, так і селищах та містах. Тому у краєзнавчих нарисах має бути окремий розділ про історію церкви, розміщення християнських храмів у краї (соборів, монастирів, церков та костелів), туристичне, архітектурне та мистецьке значення окремих храмів, унікальність їх як пам'яток.

Видатний український вчений-географ, професор Львівського національного університету імені І. Франка Олег Шаблій у своїй краєзнавчій праці «Село на золотому Поділлі: земля та люди» виокремив розділ про церковне життя в його рідному селі Курівці на Тернопільщині.

Найбільш плідно займався церковно-краєзнавчою діяльністю вчений-історик професор Східноукраїнського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк) Володимир Рожко. Він видав серію краєзнавчих нарисів про православні храми, монастирі, чудотворні ікони Волині та Полісся.

Ми рекомендуємо для студентів навчальний посібник, який підготував у 2009 р. у Львові, Р. Б. Гніздець «Архітектура українських церков».

6.5. Літературне краєзнавство

Серед нових напрямів краєзнавчої діяльності, які лише почали розвиватися у ХХІ столітті, варто назвати літературно-краєзнавчу. Цим мали б займатися вчені-літературознавчі або краєзнавці, але вони цього не роблять. Винятком є стаття Адама Войтюка «Питання краєзнавства», опублікована за романом Уласа Самчука «Волинь» у збірнику до 90-річчя письменника.

Другим джерелом літературного краєзнавства є художні твори поетів та письменників, які за допомогою художніх за-

собів описують мальовничу природу, населені пункти (села, містечки чи міста) свого рідного краю.

Як приклади назвемо вірш Лесі Українки «Красо України, Поділля!», Володимира Сосюри «Донеччино моя, моя ти батьківщина» та «Дебальцеве». Серед прозових творів варто згадати повість Івана Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», в якій він описав село Семигори та мальовничу природу навколо нього, та роман Уласа Самчука «Волинь».

Об'єктом літературного краєзнавства є вивчення літературної спадщини та художніх творів про свій край.

Завдання літературного краєзнавства:

- ознайомлення учнів з життям і творчістю письменників-земляків;
- виховання патріотизму, естетичного сприйняття пам'яток за творами письменників-земляків.

Літературне краєзнавство збирає і описує літературні джерела про рідний край. Кожний художній твір, пов'язаний з рідним краєм, дає нам прекрасний романтичний образ рідного краю.

На наш погляд, у кожному обласному краєзнавчому музеї має бути експозиція, присвячена літературному краєзнавству. У ній повинні бути такі експонати:

- літературна карта області, на якій показані місця народження чи проживання відомих українських письменників та поетів;
- уривки з поетичних та прозових творів поетів та письменників-земляків про рідний край;
- якщо в селі чи місті, в якому народився поет або письменник, є літературно-меморіальний музей, у ньому теж мають бути уривки його творів.

6.6. Мистецьке краєзнавство

Новим перспективним напрямом краєзнавчої діяльності є мистецько-краєзнавчий, який зараз знаходиться фактично в зародковому стані.

Так само, як «Літературна карта краю» може бути створена «Мистецька карта краю», на якій повинні бути відображені міста, селища чи села, в яких народилися видатні композитори, художники, актори, співаки. В обласному краєзнавчому музеї чи музеї історії міста, селища або села мають бути твори видатних земляків-діячів мистецтва. Наприклад картини рідного краю, пісні про рідний край тощо.

Контрольні запитання

1. Наукові здобутки українських вчених-географів у галузі географічного краєзнавства.
2. Наукові здобутки українських вчених-істориків у галузі історичного краєзнавства.
3. Напрями розвитку етнологічного краєзнавства.
4. Становлення нового напрямку — архітектурне краєзнавство.
5. Напрями розвитку літературного краєзнавства.
6. Сутність мистецького краєзнавства.

РОЗДІЛ 7

КРАЄЗНАВЧЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ

7.1. Наукові основи районування

Районування — це процес поділу території країни на відносно самостійні частини, що характеризуються єдністю та цілісністю.

Районування є одним із методів наукового дослідження об'єктів, що мають значні територіальні відмінності природи, населення, економіки та соціальної сфери.

У результаті районування вчені виділяють на території країни таксономічні одиниці різного територіального рівня (зони, райони, регіони, краї, вузли).

Районування є суб'єктивним процесом, тому що різні вчені на території однієї країни можуть виділити різну кількість країв в залежності від підходів та рівня знань вчених. Варто зазначити, що в основі районування лежить процес районоформування. Це об'єктивний процес формування та розвитку районів, на який впливають природні, історичні, демографічні та економічні чинники.

При здійсненні районування території країни вчені насамперед повинні дотримуватися певних принципів районування. Принципи районування — це вихідні методологічні положення або правила поділу країни на територіальні частини (краї).

Нами сформульовані такі принципи краєзнавчого районування:

- принцип історизму, передбачає розгляд кожного края в процесі його розвитку та часових змін;
- принцип об'єктивності основи районування;
- принцип відповідності краєзнавчого районування існуючому адміністративно-територіальному поділу України;
- принцип територіальної єдності країв;
- принцип провідної ролі ядер районоутворення.

Безпосередньо з принципів випливає визначення показників та критеріїв районування. Для визначення критеріїв вчений

спочатку окреслює всі показники по різних напрямках (природничому, історичному, демографічному, економічному, соціальному та екологічному) функціонування краю. Потім по кожному напрямку визначаються найважливіші показники, що називаються критерії. Критеріїв має бути значно менше, ніж показників. Кожен критерій визначає певну властивість краю.

7.2. Історія краєзнавчого районування України

Якщо ми звернемося до історії розвитку України, то її територіальна диференціація почалася з держави Київська Русь. У XII–XIII ст. вона розпалася на землі (князівства): Київщина, Переяславщина, Чернігівщина, Сіверщина, Брацлавщина, Поділля, Волинь, Галичина, Карпатська Україна. Це було районування тодішньої території України.

Новий етап районування пов'язаний з Андрусівською угодою (1667 р.), за якою частина території України, розташована на лівому березі Дніпра, відійшла до Московської держави (Лівобережна Україна), а та, що на правому березі Дніпра (Правобережна, за винятком Києва) — відійшла до Польщі.

У XVII–XVIII ст. на Лівобережній Україні сформувався третій район — Слобожанщина. Для оборони південних кордонів Московської держави від руйнівних наскоків кримських татар тут було створено п'ять козацьких полків. Територія північно-східної України була заселена українськими селянами, які заснували велику кількість слобід через що цей край став називатися Слобідською Україною. Вона виконувала дві головні функції: оборонну та сільськогосподарську.

Починаючи з XIX ст. виокремився четвертий край — Південна Україна (Новоросія), де значний розвиток набули видобуток кам'яного вугілля та залізної руди, а також зернове господарство.

У XIX ст. російська статистика офіційно поділяла Україну на три частини: Південно-Західний край (Київщина, Поділля, Волинь), Малоросія (Чернігівщина, Полтавщина і Харківщина) та Новоросія (Південна Україна).

Микола Аркас у своїй праці «Історія України-Руси» поділив Україну на 7 місцевостей: Подніпров'я, Поділля, Волинь, Буковина, Покуття, Полісся та Червона Русь.

Під час української революції 6 березня 1918 р. Мала Рада прийняла розроблений М. Грушевським адміністративно-політичний поділ України на 32 землі. Проте через державний переворот цей поділ не був запроваджений. Цікавою була розроблена у 1917 р. відомим українським географом С. Рудницьким схема адміністративно-територіального поділу України на 16 земель.

У середині ХХ ст. В. Кубійович запропонував нову схему районування України, за якою виділено 14 країв: Київщина, Чернігівщина, Харківщина, Полтавщина, Донеччина, Дніпровщина, Крим, Поділля, Волинь, Галичина, Буковина, Одещина, Карпатська Україна.

7.3. Сучасні схеми краєзнавчого районування України

У сучасний період інтерес до краєзнавчого районування України значно посилюється. Враховуючи природні, історичні, етнографічні та економічні відмінності, вчені виділили три територіальних рівня таксономічних одиниць: на мікрорівні — регіони або райони України, на мезорівні — історико-географічні краї, на макрорівні — сільські адміністративні райони, міста, селища, села. Оптимальними одиницями районування України на мезорівні є краї. Слід зазначити, що серед українських вчених існують різні підходи до визначення сутності поняття «край», в результаті цього кількість країв в Україні була різною.

Історик О. Гончаров під краєм розуміє історико-географічну одиницю. Він виділив на території України 15 країв: Закарпаття, Буковина, Галичина, Волинь, Поділля, Київщина, Полтавщина, Слобожанщина, Запоріжжя, Таврія, Приазов'я, Донеччина, Чернігово-Сіверщина, Північне Причорномор'я, Північна Бесарабія.

Ознайомлення з цим районуванням спонукає до висновку, що вченим-істориком запропонована надто дрібна схема районування. Країв багато, вони дуже різні за площею, чисельністю

населення, соціально-економічним потенціалом. Одні краї називаються за географічною ознакою, інші — за історичною. Це районування порушує декілька принципів районування і не може бути взяте для аналізу.

Заслугує на увагу інша схема історико-географічного районування України, запропонована істориками. Вони поділяють територію України на 13 країв: Київщина, Чернігівщина, Полтавщина, Слобожанщина (Слобідська Україна), Донеччина (Донбас), Запоріжжя, Причорномор'я (Таврія), Бесарабія, Поділля, Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття.

Вчені-етнологи В. Наулко та Г. Лозко розуміють край як історико-етнографічну територіальну одиницю. Вони виділили на території України 6 країв: Карпати, Полісся, Поділля, Середня Наддніпрянщина, Слобожанщина, Південь України.

7.4. Коротка характеристика країв України

На території України нами виділено шість країв: Карпатський, Волинський, Подільський, Придніпровський, Слобідський та Приморський.

Кожен з цих країв має значні відмінності природи, історії, населення, економіки та культури. Все це формує особливий склад кожного краю, завдяки якому він вирізняється своїм «обличчям» та має притаманну лише йому характеристику.

Зупинимось на короткій характеристиці кожного з виділених нами країв для того, щоб мати уявлення про особливості кожного краю.

1. Карпатський — це гірський край, розташований на території Східних (Українських) Карпат. Адміністративно він включає чотири області (Львівську, Івано-Франківську, Чернівецьку та Закарпатську).

Історично на території Карпат сформувалося три історико-етнографічних країв: Галичина, Буковина та Закарпаття. Цей край має багаті та різноманітні природні туристичні ресурси, розташовані у трьох природно-географічних зонах (прикарпатська, гірська та закарпатська). Туристи відвідують в краї

водоспади, печери, унікальні скелі. В краї історично проживають етнографічні групи українців — бойки, лелеки, гуцули, які відрізняються мовою, культурою, побутом, звичаями.

2. Волинський включає три області, раніше на цій території була історико-етнографічна область Волинь. Туризм розвинений тут недостатньо. Природні туристичні ресурси — лише озеро Світязь та ліси. Туристичні потоки зосереджені у південній зоні краю (по лінії Володимир-Волинський-Луцьк-Рівне-Житомир). Тут збереглися замки, палаци, монастирі і собори.

3. Подільський включає три області. Край багатий на природні туристичні ресурси (печери, водоспади, національні парки). З історико-культурних ресурсів туристичне значення мають середньовічні фортеці та замки, палаци, собори та монастирі. З Подільським краєм пов'язані яскраві сторінки українських національних революцій середини XVII ст. — на початку XX ст., які увічнені у численних пам'ятниках та пам'ятних знаках.

4. Придніпровський край займає особливе місце в історії України, пов'язане з виникненням державності (спочатку Київська Русь, потім Запорізька Січ, Гетьманщина, Українська Народна Республіка і нарешті незалежна Україна кінця XX ст.). У цьому краї зароджувалася, консолідувалася і стала державною українська нація. До цього краю, розташованого вздовж Дніпра, належить 6 областей. Історія цього краю пов'язана з українським козацтвом. У краї досить розвинений туризм, що базується на численних пам'ятках історії та культури.

5. Слобожанський край охоплює північно-східні землі України, розташовані вздовж кордону з Білоруссю та Росією. До цього краю входить 5 областей. Край став заселятися у XVII столітті українськими селянами на вільних землях, де були створені слободи та слобідські козацькі полки, що мали захищати Московську державу від кримських татар. У кінці XVIII ст. козацькі полки були ліквідовані та ліквідовано особливий статус цього краю. Історія краю увічнена у пам'ятках визначним українським історичним та культурним діячам. Тут багато музеїв (історичних, краєзнавчих, культурних), створені меморіали на честь відомих воєнних битв (Конотопської, Полтавської тощо).

6. Приморський край, розташований на північному узбережжі Чорного та Азовського морів, включає Автономну Республіку Крим та п'ять областей.

У краї досить розвинений туризм, завдяки його приморському географічному положенню, пріоритетному розвитку водного, пляжного та лікувального туризму. Край полі етнічний, заселений багатьма етносами, які зберігають свою мову, культуру, побут та звичаї. У цьому краї окрім українців та росіян проживають кримські татари, греки, болгары, вірмени, молдаване, гагаузи, німці, чехи, албанці та представники інших національностей. Край має потенційні можливості для розвитку етнічного, гастрономічного та родієвого туризму, але зараз вони слабо реалізовані.

Туристів приваблюють у Приморському краї пам'ятки стародавньої грецької культури (Ольвія, Херсонес Таврійський, Керч) та середньовічні фортеці (у Білгороді-Дністровському та Судаку). Важливе туристичне значення мають військово-історичні пам'ятки XIX–XX ст., пов'язані із Кримською, Другою світовою війнами (панорамами, діорами, меморіалами, пам'ятники). У краї споруджена велика кількість пам'ятників видатним історичним діячам, флотоводцям, діячам літератури і мистецтва.

Нарешті, щоб мати повне уявлення про Приморський край, туристів відвезуть у дендропарк, національний заповідник або парк.

Контрольні запитання

1. Наукові основи районування.
2. Історія розвитку краєзнавчого районування в Україні.
3. Сучасні схеми краєзнавчого районування України.
4. Коротка характеристика країв України.

ЧАСТИНА II

ХАРАКТЕРИСТИКА ВАЖЛИВИХ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНИХ ОБ'ЄКТІВ

РОЗДІЛ 8

КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ ПЕЧЕР ТА ВОДОСПАДІВ

8.1. Печери як об'єкти туристичного краєзнавства

Печери — це порожнини у верхніх шарах земної кори, які мають вихід на денну поверхню. Печери природного походження утворюються у розчинних геологічних породах (вапняку, гіпсу, крейді, кам'яній солі). Утворення печер пов'язане з розчинюючою дією води, що проникає у тріщини. Вода розширює тріщини і утворює підземну річку. Печера може мати лише один вхід. Таку печеру називають сліпою. Можливі у печері виходи з двох боків. Це так звана прохідна печера.

У багатьох печерах на дні, стінках або стелі утворюються натічні форми, що складаються з кальциту. Зі стелі печери звисають у вигляді бурульок вузькі та довгі сталактіти. З дна печери піднімаються більш масивні й короткі сталагміти. Нерідко сталактіти і сталагміти з'єднуються, утворюючи колони.

Печери бувають горизонтальні, нахилені, вертикальні, за формою виділяють коридорні, лабіринті, лантухоподібні.

У процесі комплексного географічного дослідження країв України краєзнавці приділяють важливу увагу вивченню печер. В Україні небагато країв, де є печери, але в цих краях вивчення печер здійснювалося давно і професійно. Виник новий напрям наук про Землю, пов'язаний із вивченням печер — спелеологія. Спелеологія в Україні — відносно молода наука.

У XIX ст. окремі вчені — археологи досліджували Кришталеву печеру та Вертебу на Поділлі. Археолог Олег Ольжич у 1928–1929 рр. здійснив розкопки у печері Вертеба (с. Більче-Золоте на Тернопіллі), де знайшов залишки проживання

людей трипільської культури, рештки унікальної мальованої кераміки. У 50–60-ті роки ХХ ст. вчені АН УРСР разом з спе-леологами детально досліджували печери Криму. У 60-х роках комплексна карстова експедиція АН УРСР вивчала Кришта-леву печеру та печеру Млинки на Поділлі.

Вивчення печер в Україні спрямоване для багатоцільового використання їх. Перш за все, проникаючи у незвідані куточки природи, людина поглиблює пізнання природних процесів та явищ. Отже, вивчення печер має наукове, навчально-пізна-вальне, економічне, екологічне та туристичне значення. Щодо економічного то слід зазначити, що у деяких печерах (Бахмут-ська) створене сховище для шампанських та коньяків. У м. Соле-дар на Донеччині та Солотвині на Закарпатті у соляних підзем-них порожнинах існують алергологічні лікарні. У катакомбах с. Нерубайського поблизу Одеси та Аджімушка у м. Керч створені підземні музеї партизанської слави. На Поділлі деякі малі печери використовуються з сакральними цілями. В них були монастирі, церкви, зокрема язичницькі храми (Печер-ний монастир у с. Розгірче на Львівщині). Частина печер охо-роняється державою і включена до національних парків.

8.2. Розміщення печер в Україні

В Україні найбільш поширені карстові печери. На терито-рії Автономної Республіки Крим відомо 857 карстових печер, з них 40 мають природоохоронний статус. У Поділлі та Буко-вині відомо 120 карстових печер.

Унікальним природним туристичним районом Подільсько-го краю є гори Товтри, в яких серед багатьох туристичних при-над слід відзначити печери. Лише в Тернопільській області розвідано 30 печер, з них 7 взято на державний облік та охоро-ну як пам'ятки природи національного значення. Найбільше туристи відвідують чотири печери розташовані у Борщівсько-му районі Тернопільської області:

1. «Отпимістична» — це найдовша гіпсова печера у Європі (207 км) і друга у світі за довжиною після Мамонтової печери

у США (240 км). Печера відкрита у 1966 р. львівськими спелеологами. У печері три основних яруси ходів, є великі зали та широкі галереї. Окрасою печери є три великих підземних озера.

2. «Озерна» — відкрита у 1938 р. мешканцями сусіднього села Стрілківці. Названа так тому, що у печері 10 великих озер із чистою синьо-зеленою водою. Довжина печери 114 км. Вражають окремі зали та широкі галереї (10x10 м) Грот, що має назву «Зимова казка», вражає сніжно-білими кристалами, які покривають стіни та склепіння. Система ходів печери утворює лабіринти — Ближній та Дальній. Туристів пускають лише у Ближній.

3. «Кришталева» — розташована на околиці села Кривче. Довжина печери 22 км, але туристів пускають по маршруту довжиною 3 км. Це найдоступніша для туристів печера. По металевих сходах туристи піднімаються високо по вертикальній скелі, де знаходиться вхід до печери. Центральний лабіринт електрифіковано, тут декілька залів, гротів, стіни і стелі яких вкриті різнокольоровими кристалами гіпсу. У печері висока вологість (95%) та постійна температура (+12° С).

4. «Вертеба» — розташована поблизу с. Більче-Золоте, що на захід від Борщова. Довжина печери 8 км. У печері велика зала довжиною 3 км. Поверхня стелі покрита химерними трубчастими сталактитами висотою 10–15 см. За доби неоліту в печері жили первісні люди. Зараз в ній створено музей трипільської культури.

Млинки — печера на Тернопіллі є популярним об'єктом спелеотуризму. Розташована біля с. Залісся, що неподалік Чорткова. У Хмельницькій області серед багатьох печер туристичне значення має «Атлантида», розташована на лівому березі р. Збруч, поблизу с. Завалля, Кам'янець-Подільського району. Довжина печери 2,5 км. Печера має три поверхні і складається з кількох великих залів, з'єднаних вузькими ходами. У залах дивовижні гіпсові кристали на стінах, від чого виникли назви залів: Червоні Маки, Снігова королева, Золота осінь. У печері є гіпсові кристали висотою до 1,5 м дивовижної краси.

Другим краєм за розвитком спелеотуризму в Україні є Карпати. Печери поширені тут у Чернівецькій та Закарпатській областях. Популярною серед туристів є печера «Попелюшка»,

розташована поблизу с. Подвірне, Новоселицького району. За довжиною (80 км) ця печера займає третє місце в Україні (після Оптимістичної та Озерної). Відкрита у 1977 р. чернівецькими спелеологами. Печера має три поверхи, з'єднані глибокими колодязями. У печері є кілька десятків озер, сталактити та кристали прозорого гіпсу. Підземні ходи сполучають низку великих залів довжиною до 150 м. Зали та галереї печери прикрашають фантастичні натічні форми — сталактити та сталагміти.

Цікавим краєзнавчо-туристичним об'єктом є печера «Буковинка», розташована поблизу с. Стальнівці, Новоселицького району. Довжина 4,3 км. Печера багата на різноманітні кристалічні утворення.

Декілька малих печер знаходиться у Заставнівському районі. Печеру «Шипинці» у 30-х роках досліджував відомий вчений — археолог Олег Ольжич і знайшов у ній рештки трипільської культури.

Невеликі печери є в Перечинському районі Закарпатської області.

У селищі Солотвине, де видобували кам'яну сіль, організовано спуск туристів для ознайомлення із підземними порожнинами.

У Карпатах туристів возять для ознайомлення із скелями та печерами Довбуша. Ми взяли участь в одній із таких поїздок. Біля с. Бубнище Івано-Франківської області дійсно є печера, але вона не природного, а штучного походження. Її видовбали у скелі месники-опришки.

Третім спелеотуристичним краєм в Україні є Автономна Республіка Крим. Незважаючи на велику кількість карстових печер туристичне значення мають чотири печери:

1. Кизил-Коба (Червона) печера — найдовша печера в Криму довжиною 13,7 км. Печера знаходиться у вапняках, поблизу с. Перевального, Сімферопольського району. Зали прикрашені сталактитами (до 5–8 м).

2. «Солдатська» печера є найглибшою в Криму. Її глибина 500 м, довжина — 2,1 км. Розташована у масиві Карабі — Яйла. Дно вкрито глиною та вапняковими брилами.

3. «Мармурова» печера відкрита сімферопольськими спеологами у 1987 р. Довжина 2 км, глибина — 60 м. обладнані екскурсійні маршрути на 1 км. Печера розташована поблизу с. Мраморне, Сімферопольського району. Печера складається з трьох галерей, які розділяються на окремі зали. Температура повітря всередині печери +9*С.

4. Еміне-Баїр Хосар. Печера розташована за 1 км південніше від Мармурової. За багатством кристалів це найкраща печера в Європі. Вона відкрита для туристів у 1994 році. В печері створено палеонтолого-мінералогічний музей, в якому експонуються знайдені у печері кістки мамонта, печерного ведмедя, носорога.

8.3. Використання печер у спелеотуризмі

У 1962 р. в Криму відбувся перший Всесоюзний зліт спеологів. З цього часу виник новий вид туризму — спелеотуризм як громадський рух з метою вивчення печер та пристосування їх для відвідування туристами. У багатьох містах України (Києві, Львові, Тернополі) створені спелеоклуби, діяльність яких спрямована на популяризацію печер серед широких верств українських туристів, головним чином школярів та студентської молоді.

Популярність серед спелеотуристів користуються туристично облаштовані печери Поділля та Криму. У Поділлі популярними є Кришталева печера та Млинки. Ще у 30-х роках ХХ ст. Кришталева печера стала однією з найбільш відвідуваних у Центральній Європі. До печери є зручний під'їзд, високі металеві східці і туристи 2,5 км рухаються по електрифікованій печері. Траса включає проходження лабіринту коридорів та великих залів, стіни яких покриті жовто-бурими кристалами. Найцікавіша ділянка маршруту — «лабіринт Скелета» з химерними натічними формами.

Печера Млинки найбільш популярний спелеотуристичний маршрут Поділля. Тут проводяться навчально-тренувальні заняття спелеотуристів.

Найбільшою популярністю користувалися печери Гірського Криму Червона, Мармурова та Еміне-Баїр-Хосар. Червона печера вражає грандіозними залами та великими галереями з розмаїттям натічних форм. В Мармуровій печері екскурсії туристів проходять трьома маршрутами. Перший у «Галерею казок» — найкоротший (30 хв.). Сталактитові та сталагмітові статуї нагадують казкових героїв. Другий «До перлинних озер» триває годину. Туристи оглядають витончені натічні колони, озера. Третій — у галерею «Тигровий хід», стіни якої оздоблені кристалічними квітами. Екскурсія триває дві години.

Печера Еміне-Баїр Хосар обладнана чотирма екскурсійними маршрутами (тривалістю до 1,5 години). Найцікавіший веде у Верхній Баїр, він проходить через підземне озеро в зал Ідолів.

8.4. Туристичне використання водоспадів

Водоспад — цікавий природний туристичний об'єкт, утворений на гірських річках. На одній річці може бути один або декілька водоспадів. Тоді ми говоримо про каскад водоспадів і сприймаємо їх як своєрідний природний комплекс.

У світі дуже багато водоспадів, які по-різному вражають туристів в залежності від висоти, ширини водоспаду, навколишнього ландшафту та інших особливостей.

Відвідуючи водоспад туристи любуються потоками води, що падає із кам'яних уступів і, переливаючись кольорами веселки, падає з великим грохотом у водяне провалля. Враження досить емоційне і незвичне. Перебуваючи біля водоспаду, туристи відчувають яке там вологе та збагачене на кисень повітря. Береги гірської річки вкриті густими зеленими лісами, які створюють біля водоспаду вдень незначну темноту. Туристи, як правило, фотографуються біля водоспаду. Більш популярними серед туристів є великі водоспади Америки та Африки, але й в Україні багато водоспадів, хоча вони невеликі. Незважаючи на це деякі українські водоспади, особливо в Карпатах і Криму досить популярні не лише серед іноземних, але й українських туристів.

Важливим напрямом природничо-краєзнавчих досліджень є вивчення водоспадів як туристичних об'єктів. Через відсутність статистичних даних ми спробували визначити кількість водоспадів в Україні. Згідно додатка 1, зараз в Україні 22 водоспади, з них найвищим вважається Учан-Су, висотою 90 м, розташований у 8 км від Ялти. Проте він мало відвідується туристами через погану доступність. Більш популярними серед туристів є водоспад Джур-Джур, до якого можна швидко дійхати від близько розташованої Алушти.

З переліку водоспадів напрашується висновок про вкрай нерівномірне розміщення їх на території України. П'ятнадцять водоспадів розташовано в Карпатському краї, що становить 71% їхньої загальної кількості в Україні. У Карпатах дві третини водоспадів припадає на Івано-Франківську область, яка має потужний природний туристичний потенціал. Три водоспади є в Закарпатській, по одному у Львівській та Чернівецькій областях. Серед карпатських водоспадів найвищим (20 м) і найпопулярнішим серед туристів є Манявський, розташований поблизу Манявського чоловічого монастиря, Богородчанського району, Івано-Франківської області. Розташовані у мальовничих гірських місцевостях, карпатські водоспади мають особливу ауру і привабливість туристів.

Серед інших країв України два водоспади знаходяться на Поділлі. Вони розташовані на річках Джурин та Стрипа, які є лівими притоками Дністра, і мають значну висоту (13 і 16 м). проте ці водоспади слабо використовуються в туризмі через їхню важку доступність і невпорядкованість навколишньої місцевості. До них ведуть ґрунтові розбиті дороги, навколо водоспадів все заросло деревами та чагарниками. Органи місцевої влади повинні збудувати під'їзні шляхи з твердим покриттям, упорядкувати навколишню місцевість та забезпечити екологічну охорону водоспадів. Не менш важливо потім забезпечити рекламу зазначених унікальних водоспадів.

У Центральній-Українському краї, у Черкаській області є невеликий (4 м) Буцький водоспад на р. Гірський Тікич. Туристи, які його відвідували, були у захваті від нього. Емоційне

враження від водоспаду було чудове. Проте мало хто знає про цей водоспад, у туристичних путівниках про нього немає згадки. Так же, як і подільські водоспади, до нього потрібно із селища Буки збудувати дорогу з твердим покриттям. Не менш важливо очистити прилеглу місцевість від чагарників і зайвих дерев, організувати охорону від забруднення туристами навколишнього природного середовища. В туристичних картах, проспектах, довідниках та буклетах про цей водоспад потрібно розказати та показати. Тоді Черкащина, відома як край Богдана і Тараса, стане також краєм з унікальною і привабливою природою.

Невисокий водоспад (3 м) діє на Київщині на р. Роставиця, поблизу с. Буки, Сквирського району.

Контрольні запитання

1. Печери як об'єкти туристичного краєзнавства.
2. Розміщення печер в Україні.
3. Використання печер в спелеотуризмі.
4. Туристичне використання водоспадів.

РОЗДІЛ 9

ФОРТЕЦІ ТА ЗАМКИ

ЯК КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ

9.1. Класифікація середньовічних оборонних споруд

Важливими об'єктами туристичного вивчення країв України є пам'ятки оборонного будівництва, які захищали феодалів від нападів ворогів. За часів Київської держави та Галицько-Волинського князівства оборонні споруди були переважно дерев'яними і не збереглися у первісному вигляді. Сьогодні з деякими з них ми можемо ознайомитися в музеях, де виставлені картини із замками чи фортецями або макети замків (наприклад, макет замку Тустань у музеї с. Урич, на Львівщині)

На сучасному етапі в Україні поодинокі випадки побудови нових дерев'яних замків. Наприклад, резиденція гетьмана Б. Хмельницького у Чигирині, замок «Парк Київська Русь» біля с. Копачів, Обухівського району на Київщині, замок у м. Звягіль на Житомирщині. У цих замках проводяться щорічно масові заходи (фестивалі, змагання тощо), які приваблюють багато туристів.

Ми будемо розглядати лише муровані фортеці та замки, які почали будуватися в Україні у XVI–XVII ст., остаточно витіснивши дерев'яні оборонні споруди. Фортеці та замки були великими за територією історичними спорудами у забудові населених пунктів. Тому вони відігравали роль композиційних центрів багатьох історичних міст, селищ та сіл України. Планувальна структура сучасних історичних міст України (Чернігів, Меджибіж, Кам'янець-Подільський) враховує наявність фортець та замків, які вписуються у нову забудову та містобудування.

Однак це залежить від технічного стану фортеці чи замку. Відомо, що в Україні велика кількість оборонних споруд знаходяться в занедбаному або аварійному стані та псують загальний вигляд центральної частини міста. У міської влади, як правило, немає коштів на реставрацію фортеці чи замку. Проте після відбудови фортеця чи замок могли б використовуватися для туризму і приносити значні кошти до бюджету міста.

Першим етапом вивчення оборонних споруд є їхня класифікація за різними ознаками. Класифікацію оборонних споруд України зробив львівський вчений Орест Мацюк. Він виділив такі види споруд:

- давньоруські укріплені гради;
- міста-фортеці;
- замки;
- оборонні монастирі;
- оборонні церкви, костели та синагоги;
- військові укріплення;
- сторожові вежі;
- оборонні дзвіниці.

Інший львівський вчений О. Лесик запропонував класифікувати замки і монастирі України за придатністю їх для розміщення в них закладів туризму й відпочинку. О. Лесик розробив краєзнавчо-туристичну класифікацію оборонних споруд України, в якій виділив чотири класи:

Клас А — замки і фортеці, придатні для використання під історико-культурні заповідники та музеї. До класу А автор відніс пам'ятки архітектури (заповідники, музеї в замках).

Клас Б — замки і фортеці, придатні для використання під заклади туризму та відпочинку (готелі, пансіонати, турбази у замках).

Клас В — замки і фортеці, придатні для часткового краєзнавчо-туристичного використання (з відведенням окремих приміщень під міні-готелі, таверни).

Клас Г — замки і фортеці, краєзнавчо-туристичне впорядкування яких сприяє фізичному їхньому збереженню й охороні історичного ландшафту (санаторії, інтернати, будинки для престарілих, монастирі).

Згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.), фортеці та замки належать до пам'яток культурної спадщини, заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України і знаходяться під охороною держави. Важливу роль у цій справі відіграє Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, створене у 1966 р.

9.2. Фортеці України як краєзнавчо-туристичні об'єкти

Фортеці та замки належать до оборонних споруд, але різниця між ними значна. Фортеці одержали в Україні незначний розвиток порівняно із Західною Європою. Незважаючи на це, ми повинні з них почати характеристику оборонних споруд України, тому що фортеці були значно потужнішими оборонними спорудами порівняно із замками. Фортеці займали значну територію, оточену високими товстими стінами з вікнами — бійницями, по кутках височіли захисні вежі. Фортецю оточував рів з водою, через який перекинутий міст, що піднімався вночі.

Зараз в Україні зберіглося лише 5 фортець, які широко використовуються в туризмі. Три фортеці розміщені на заході, а дві на півдні України.

У Карпатському краї на правому березі Дністра у Чернівецькій області знаходиться **Хотинська фортеця**. Вона віднесена до одного з див України. Фортеця споруджена на місці дерев'яної у 1260 році за наказом галицько-волинського князя Данила Галицького. Фортеця має 5 кам'яних воріт, 7 бастіонів, казарми, склади. У плані фортеця становить витягнутий уздовж річки овал, оточений високими мурами, посиленими п'ятьма потужними вежами. Біля фортеці пам'ятник Гетьмана Петра Сагайдачного, який очолював козацьке військо, яке разом з польським військом у 1621 році перемогло турецьке військо. У бою Сагайдачний був смертельно ранений. Фортеця має 40-метрові стіни товщиною 3 м.

У Подільському краї розташовано дві фортеці Кам'янець-Подільська та Меджибізька.

Кам'янець-Подільська фортеця вважається найбільш неприступною фортецею Європи. Розташована вона на вигині річки Смотрич. Фортеця збудована у 1362 р. литовським князем Кориатовичем і була головним форпостом литовської влади до 1434 р. а з 1434 до 1793 р. — польської влади на Поділлі. Фортеця відігравала головну роль у протистоянні турецько-татарським походам на Захід.

Фортеця має 12 веж, одна з них називається Кармалюкова, в ній він сидів і з неї втік.

Меджибізька фортеця розташована на березі р. Південний Буг у смт. Меджибіж Хмельницької області. Фортеця збудована у XVI ст. польським магнатом Миколою Сенявським. Зі сходу фортецю захищав бастион з бійницями та двома вежами, із заходу в'їзна вежа із навісним мостом та барбаканом. Фортеця вражає могутніми стінами висотою 17 м і товщиною — 3,5 м. Посеред двору фортеці палац, поруч гарнізонний костел, поблизу музей.

У Приморському краї України дотепер зберіглося дві фортеці: Білгород-Дністровська (Акерманська) та Судацька.

Білгород-Дністровська фортеця розташована на високому правому березі Дністровського лиману. Фортеця споруджена у XIII ст. генуезькими купцями. У XVI ст. фортецю захопили турки. На початку XVIII ст. російські війська захопили фортецю. Довжина фортеці 2 км, висота стін — 7 м, товщина — 5 м. Туристи знайомляться з фортецею від головного входу, звідки відкривається її панорама.

Збереглися Великі ворота із місток через рів, Цитадель (Генуезький замок), вежі Овідія, Дівоча, Пушкіна та інші.

З цією вежею пов'язана стара легенда. У Молдавського господаря Олександра Доброго була красива донька Тамара. Батько часто виїжджав у походи і донька виросла норовливою і жорстокою. Одного разу вона попросила грошей на побудову жіночого монастиря, але збудувала не монастир, а фортецю, в якій вона була царівною і в якій жило багато розбійників, що грабували селян, палили оселі, мучили людей. Коли батько повернувся і узнав про лиходійство доньки, він узяв боєм фортецю і знищив розбійників, а доньку прокляв, яка заснула непробудним сном. За його наказом дівчину замурували в стіні вежі. Вежа з тих пір зветься Дівочою.

Фортеця входить у п'ятірку кращих фортець України, яку найбільше відвідують туристи.

Судацька фортеця вважається символом замкового туризму в Криму. Її облюбували українські та російські кінематографісти, які у XX ст. знімали тут кінофільми. У фортеці діє ар-

хеологічний музей. Фортеця споруджена у XIV генуезцями на високому березі Чорного моря. У XV ст. фортецею оволоділи турки, а з XVIII — росіяни. Вершину гори увінчує Дозорна (Дівоча) вежа. У верхньому поясі фортеці Консульський замок.

У фортеці раніше проводився фестиваль з фехтування та реконструкції лицарських боїв. Фортеця була привабливою для туристів.

9.3. Замки України як краєзнавчо-туристичні об'єкти

Серед оборонних споруд найбільш поширені в Україні замки, які виконували функцію захисту середньовічних міст від військових нападів ворогів (турків, татар та інших).

Замки як головний і надійний тип оборонних споруд з кожною історичною епохою змінювали свій зовнішній вид та архітектуру. З часів Київської держави та Галицько-Волинського князівства замки були дерев'яними і не збереглися. З XIII ст. на заміну дереву як основному будівельному матеріалу прийшли цегла та камінь. Проте майже до XVI ст. поряд з мурованими будувалися дерев'яні замки. У XVI–XVII ст. кам'яні замки остаточно витіснили на території України дерев'яні замки.

У XVI ст. на Правобережній Україні існувала густа мережа замків, що належали польським королям, магнатам та шляхті. Протягом XVII–XVIII ст. в результаті бойових дій велика кількість замків була зруйнована.

Нас цікавить два питання: Скільки зараз в Україні замків і скільки з них використовується в туризмі? Українські вчені приділяють значну увагу вивченню замків України. За останні двадцять років видані наукові праці про замки О. Лесика; О. Мацюка; А. Івченка та О. Пархоменка. У 2008 р. В. Петраківський та М. Рутинський видали навчальний посібник «Туристичне краєзнавство», в якому окремий розділ присвячено фортецям і замкам України. Однак в жодній праці немає статистичних даних про кількість замків в Україні. Через це ми систематизували та узагальнили подану в зазначених працях інформацію і одержали такі статистичні дані.

Зараз в Україні 54 замки, з них у Подільському краї — 44%, Карпатському — 37% та Волинському — 17%.

Аналіз технічного стану та використання замків показав невтішну ситуацію. Відреставровано та перебуває в гарному технічному стані та використовується в туризмі лише 9 замків, що становить 17% їхньої загальної кількості. Знаходиться на реставрації та частково використовується в туристичних, соціальних та економічних цілях 5 замків, тобто близько 10%. Решта, а це 40 замків, що становить 73% всіх замків України, частково або повністю зруйновані й ніякої перспективи на їхню відбудову не очікується.

Ми спробували поділити останню групу замків на три типи за можливостями їхнього відновлення та реставрації. Нами виділено три типи замків:

1. Замки, які зазнали незначних руйнувань, частково збереглися стіни та вежі та можуть бути відбудовані (Старе Село, Клевань, Добромиль, Скалат).

2. Замки, що зазнали значних руйнувань, частково збереглися лише фрагменти стін та веж. Можуть бути відбудовані лише ті, які матимуть виняткове туристичне значення (Невицьке, Броди, Бучач, Терехів).

3. Замки, які повністю зруйновані, від яких залишився лише фундамент. Відбудувати їх дуже дорого і навряд чи нецільно (Біла Церква, Чигирин, Львів).

Важливо відзначити, що замки займають значну територію і розміщені на пагорбі або високому березі річки, вони є композиційним центром або домінантою в забудові та планувальній структурі історичного міста чи селища. Замок зберігає таємниці цікавих або драматичних сторінок суспільного життя громади міста чи селища.

Тому він є привабливим туристичним об'єктом, який приносить прибутки на його реставрацію та благоустрій прилеглої території.

Розглянемо коротко ті замки, які збереглися у задовільному технічному стані або відреставровані і використовуються в туризмі.

У Подільському краї збереглися 4 замки, з них більша частина у Тернопільській області. В області існує спеціальний туристичний маршрут «Замки Тернопільщини», який починається у м. Бережани, де туристи оглядають замок, збудований у XVI ст. на острові р. Золота Липа. Далі туристи ідуть у Тернопіль, де на березі міського ставка оглядають «Старий замок», збудований у XVI ст. Зараз він використовується як спортивна школа.

На північ від Тернополя є замок XVII ст. у м. Збаражі. Замок відреставрований, в ньому створено історичний музей. Замок є рідким в Україні прикладом об'єднання палацу з бастіонним укріпленням.

У Хмельницькій області зберігся лише один замок у м. Старокостянтинів, збудований у XVI ст. князем Костянтином Острозьким.

У Карпатському краї нами виділено 9 замків з них 6 — у Львівській та 3 — у Закарпатській областях, які включені у туристичні маршрути.

На Львівщині створений новий туристичний маршрут «Золота підкова Львівщини», який включає відвідування замків, розташованих навколо Львова у вигляді символічної підкови. Маршрут починається у м. Жовква, розташованому на північному заході від Львова. Замок розташований на площі Ринок, збудований в кінці XVI ст і тривалий час був резиденцією польського короля Яна III Собеського.

Далі туристи направляються на схід до селища Олеське, де на пагорбі височіє замок XVI ст. Після реставрації у ньому створили картинну галерею.

Наступна зупинка с. Підгірці, Бродівського району, де знаходиться замок, збудований французьким інженером Бопланом у XVII ст. Зараз замок на реставрації.

Далі туристи направляються на південь і зупиняються у м. Золочів, де оглядають відреставрований замок XVII ст, в якому знаходяться два музеї: історичний та тортур.

Наступна зупинка с. Свірж, Перемишлянського району, де на високому березі р. Свірж знаходиться замок, який є однією з найцікавіших пам'яток оборонного будівництва. Замок

знаходиться на реставрації. У замку знімався кінофільм «Три мушкетери».

Останню зупинку на нашому маршруті зробимо у Старому Селі, в якому збереглися стіни одного з із найбільших в Україні замків, збудованого у XVI ст. Від замка залишилися лише вежі та мури.

У Закарпатській області невеликий замок на пагорбі в Ужгороді, збудований у XIII, відреставрований. В ньому знаходиться історико-краєзнавчий музей. В долині р. Уж неподалік від Ужгорода знаходиться Невицький замок, який частково зруйнований, але приваблює туристів своїми романтичними легендами. Найбільш потужним у Карпатському краї є Мукачівський замок, розташований на горі, що на околиці міста Мукачеве. Його вважають найбільшим оборонним комплексом Східної Європи. Зараз у замку історичний музей та картинна галерея.

Волинський край бідний на замки. Зараз у ньому зберіглося 4 замки. Найбільш відвідуваний туристами Верхній замок (Замок Любарта) у м. Луцьку, збудований у XIV ст. поблизу р. Стир. У замку розташований музей дзвонів, картинна галерея та виставка будівельної кераміки.

У м. Дубно на Рівненщині відреставровано великий замок, розташований на березі р. Ікви, збудований XV ст. У замку відбувалися події, описані М. Гоголем у повісті «Тарас Бульба». Нещодавно було відкрито пам'ятник Тараса Бульби.

Контрольні запитання

1. Класифікація середньовічних оборонних споруд.
2. Фортеці України як краєзнавчо-туристичні об'єкти.
3. Замки України як краєзнавчо-туристичні об'єкти.

РОЗДІЛ 10

СОБОРИ, МОНАСТИРІ ТА ЦЕРКВИ

ЯК КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ

10.1. Культові споруди та їх туристичне значення

Згідно Конституції України (ст. 35) кожна людина має право на свободу віросповідання. Це право передбачає свободу сповідувати будь-яку релігію, відправляти релігійні культи і обряди. Забезпечується це право будівництвом культових споруд. Україна багатонаціональна і багаторелігійна країна. У ній проживають християни, мусульмани, іудеї, які мають свої культові споруди: християни-храми; мусульмани-мечеті; іудеї-синагоги; протестанти-молільні будинки. Кожна з цих споруд має певне художнє та туристичне значення і може включатися до туристичних маршрутів. Корінною і державотворчою нацією в Україні є українці, які становлять 78% всього населення, 17% — росіяни, 2% — білоруси. Всі ці слов'янські народи сповідують християнство, яке має дві гілки — православне і католицьке. Католиків небагато в Україні, проживають вони переважно на заході країни. Для сповідування своєї віри вони будують костели, деякі з них мають високу художню та архітектурну цінність. Костелів в Україні небагато і ми їх розглядати не будемо. У даному навчальному посібнику розглядатимемо лише православні храми, до яких віднесено три головних види: собори, монастирі та церкви.

В Україні зараз існує густа мережа православних храмів, що забезпечують потреби всіх вірян у сповідуванні. Слід зазначити що у XX ст. в радянську епоху, коли панував агресивний атеїзм, велика кількість храмів була зруйнована. За часів незалежності частина їх відбудована. Більш того збудовані нові храми, процес цей триває і зараз. В сучасний період храми стали важливою і невід'ємною складовою матеріальної культури українського народу. Більш того відвідування найвизначніших храмів України стало невід'ємною складовою туристичних маршрутів.

Туристичне значення культових споруд (соборів, монастирів та церков) слід розглядати у двох аспектах — архітектурному

та мистецькому. Культові споруди — це пам'ятки архітектури та мистецтва, які є часткою спадщини наших предків. Архітектура деяких храмів вражає туристів, що спонукає їх глибше ознайомитись з нею. Туристів захоплюють величезні розміри храму, його монументальність, велика кількість та форма бань, унікальність дзвіниці. Фасад храму прикрашають колони або пілястри. Значно покращує зовнішній вигляд храму його кольорове фарбування. Храми, пофарбовані у блакитний, жовтий чи бузковий колір, естетично чи психологічно краще сприймаються, ніж у зелений, червоний чи коричневий. Останніми роками ми спостерігаємо різнокольорове фарбування храмів. Стіни храму пофарбовані в один колір, віконні налічники — інший, а карнизи — у третій колір. Щодо архітектурного різноманіття храмів то сприйняття їх туристами залежить від задуму автора, архітектурного стилю, який обрав автор, елементарної архітектурної грамотності туристів. Більшість храмів в Україні збудовано у стилі українського бароко, яке істотно відрізняється від російського. Деякі храми, споруджені у XVII–XIX ст., належать до класицизму.

Зайшовши у храм, туристи спершу знайомляться з архітектурою його інтер'єру та об'ємно-просторовою структурою. Оглядають також оздоблення храму архітектурним декором (орнамент, ліпний рельєф). Після цього екскурсивод пропонує туристам ознайомитись з монументальним живописом храму. Почати треба з іконостасу, який буває від 2 до 7 ярусів. У деяких храмів іконостаси є унікальними витворами мистецтва, в яких поєднується живопис, скульптура та різьба по дереву (липі) чи мармуру. Потім переходять до огляду настінного живопису (ікон, картин). Увагу туристів привертають великі розписи стін храму на біблійні теми.

10.2. Собори як краєзнавчо-туристичні об'єкти

Собор — це велика культова споруда православного християнства. Собори існують переважно у містах. Якщо у місті є декілька соборів, то головний називають кафедральним. Со-

борів в Україні багато, але розміщені вони нерівномірно, переважають у Лівобережній та Південній Україні. Описати всі неможливо, тому розглянемо головні собори у кожному краї.

У Карпатському краї серед християнських культових споруд переважають греко-католицькі храми. Із православних соборів слід назвати:

в Ужгороді Хрестовоздвиженський кафедральний собор;

у Чернівцях Свято-Духівський кафедральний собор.

у Львові собор Покрови Пресвятої Богородиці.

У Поліському краї мережа соборів мала:

у Луцьку Троїцький кафедральний собор, збудований у середині VIII ст.;

у Рівному в центрі Воскресенський собор, збудований в кінці XIX ст.;

у Житомирі на майдані Перемоги знаходиться Преображенський кафедральний собор, збудований у 1874 р.

Подільський край бідний на собори:

у м. Хмельницькому Георгіївський кафедральний собор;

у Вінниці Преображенський собор, збудований у XVIII ст. як костел, а у середині XIX ст. перетворений на православний храм.

Придніпровський край розташований в басейні річки Дніпра, включає 6 областей. Почнемо розгляд соборів з Києва та Київської області. У Києві визначною пам'яткою культової архітектури часів Київської Русі є Софійський собор (Софія з грецького значить — мудрість), збудований у 1037 р. київським князем Ярославом Мудрим на честь перемоги над печенігами. Собор було збудовано у романському стилі і свій первісний вигляд він зберіг п'ять століть. Собор був головним метрополічним храмом київської держави, духовним, культурним та політичним центром. Тут відбувалися «посаження» на великокняжий престол, посвячення в митрополити, прийоми послів, церковні собори. При храмі було засновано першу на Русі бібліотеку. У середині у XVII ст. митрополит Петро Могила заснував у соборі чоловічий монастир: збудував будинок митрополита, монастирські споруди. У 1748 р. біля собору збудована 76-метрова

чотирьох-ярусна дзвіниця, автор арх. Й.-Г. Шедель. У 1934 р. Софійський собор з дзвіницею і монастирськими спорудами було оголошено історико-архітектурним заповідником. У 1990 р. собор було занесено до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Собор служив князівською усипальницею, в якому були поховані Ярослав Мудрий, його син Всеволод, онук Ростислав, Володимир Мономах. Зберігся лише саркофаг Ярослава Мудрого. Велике художнє значення собору полягає у його архітектурі, мозаїці та фресках. У вівтарі собору на золотому фоні зображення богоматері Оранти. У найвищій точці собору, головній бані мозаїка Христа Пантократора (Вседержителя). На тріумфальній арці мозаїка архангела Гавриїла (Благовіщення). Серед фресок найбільшу цінність має портрет княжих дочок. На стовпах зображення святих, а стінах сцени з придворного життя.

Володимирський собор — є пам'яткою культової архітектури кінця XIX ст., відкрито у 1896 р. Автори проекту — архітектори академік Олександр Беретті та В. Ніколаєв. Будівництво тривало 40 років. Оригінальна архітектура собору з 12 банями. Приємне жовте фарбування. В інтер'єрі туристи звертають увагу на велике зображення Богородиці з немовлям у вівтарі собору. Прикрасою інтер'єру собору стали монументальні твори видатних художників М. Врубеля, В. Васнецова, М. Нестерова: «Хрещення Володимира» та «Хрещення киян», обабіч входу до собору «Страшний суд» на західній стіні, «Євангелісти» на парусах головної бані, композиції «Різдво», «Воскресіння». На соборних стовпах зображення Нестора-літописця, князів Бориса і Гліба.

У Придніпровському краї найкращим вважається Новомосковський собор. У Новомосковську в 1780 р. на замовлення козацької старшини майстром. Я. Погребняком збудовано на березі р. Самари Троїцький собор, який вважається шедевром дерев'яної культової архітектури. Величний собор збудовано з дерева « без єдиного цвяха ». Собор включено до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Слобожанський край, розташований на сході України, і включає три області. Розглянемо собор в центрі цього краю Харкові. Це Благовіщенський кафедральний собор.

Приморський край, розташований на півдні України, на північному узбережжі Азовського та Чорного морів. Він включає 5 областей та Автономну Республіку Крим. Кількість соборів у краї мала.

В Одесі туристи відвідують розташований у центрі міста на Соборній площі Преображенський собор.

10.3. Монастирі як краєзнавчо-туристичні об'єкти

Поряд із соборами важливим туристичним об'єктом релігійного туризму в краях України є монастирі. Зараз на території України створена досить густа мережа християнських монастирів як православних, так і греко-католицьких. Розглядаючи православні монастирі, туристи повинні розуміти що монастир — це не одна споруда, а цілий комплекс, до якого входять собор або церква, трапезна та господарські споруди. Туристичне значення має лише головна споруда монастиря — собор, який відвідують туристи. За статусом, релігійним значенням має лише головна споруда монастиря, собор який відвідують туристи.

За статусом, релігійним і туристичним значенням монастирі поділяються на дві категорії — лаври і власне монастирі. Статус лаври одержують великі монастирі, які найбільш відвідувані туристами. В Україні існує три православних лаври: Києво-Печерська, Почаївська та Святогірська, які адміністративно підпорядковані Московському патріархатові.

Києво-Печерська лавра є визначною святинею не лише Києва а й всієї України, найбільшим центром паломництва в нашій країні. Засновниками її були святі Антоній та Феодосій, які створили у 1050 р. печерський монастир. Пізніше обитель отримала значну територію і були збудовані церкви, фортечні, мури. Лавра була центром культури. У 1113 р. чернець Нестор склав літопис «Повість минулих літ». У 1615 р. в Лаврі засновано друкарню, яка займалась книгодрукуванням.

Головним храмом Лаври є Успенський собор в якому поховано багато князів. Собор побудовано у 1078 р. У XVIII ст. Собор отримав барокове оздоблення. У лютому 1941 р. під час

німецької окупації собор був зруйнований вибухівкою. У 2000 р. собор відбудований у первісному вигляді. У 1745 р. біля собору було збудовано дзвіницю заввишки 96,5 м — найвищу в Україні, автор арх. Й. С. Шедель. Окрім собору туристи відвідують Ближні та Дальні печери. Довжина ближніх печер 313 м, Дальніх — 293 м. В печерах три підземних церкви.

У 1926 р. Києво-Печерська лавра оголошена державним історико-культурним заповідником. У 1990 р. лавра включена до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Почаївська лавра розташована у Подільському краї на Тернопільщині, на високій горі. У 1240 р. група київських ченців, тікаючи від татаро-монгольських загарбників, які захопили Київ, зупинилися на горі. Невдовзі ченцям з'явилася Діва Марія у вогняному стовпі. На місці, де вона стояла, забило цілюще джерело і залишився відбиток стопи. Тут монахи спорудили дерев'яну церкву Успіння Пресвятої Богородиці. У XVI ст. монастирем опікувалася волинська поміщиця Ганна Гойська. Грецький митрополит, подорожуючи по Волині, подарував Ганні ікону Пресвятої Богородиці, яка через 30 років (з 1597 р.) стала чудодійною. Перед іконою брат Ганни, сліпий від народження, прозрів. У 1675 р. турецьке військо взяло в облогу Почаївську гору. Ченці всю ніч молилися перед образом Богоматері і вранці вона з'явилася в небі у блискучому сяйві з омафором в руках в оточенні ангелів. Турецьке військо в паніці розбіглося.

У другій половині XVIII ст. граф Микола Потоцький на місці дерев'яної церкви збудував великий кам'яний собор Успіння Пресвятої Богородиці. Головний фасад прикрашений двома вежами. На стінах собору численні картини. У соборі знаходяться три святині лаври: відбиток стопи Богородиці, мощі преподобного Івана Почаївського, стародавня ікона Божої Матері. Художню цінність має іконостас собору, який має 33 ікони, написаних на мідних дошках. У середині XIX ст. збудовано друкарню, дзвіницю 65 м. висоти з мозаїками М. Реріха та настінним живописом. До лаври належить також печерна церква.

Регіональним центром паломництва Лівобережної України є Святогірська лавра.

Святогірська лавра розташована на високому правому березі р. Сіверський Донець Донецької області. Ченці заселили у крейдяних виступах ще у XVI ст. Першою наземною спорудою стала Миколаївська церква, зведена наприкінці XVII ст. на вершині крейдяної скелі. Вівтар її вирубаний у скелі. Головна споруда монастиря Успенський собор, побудований за проектом арх. О. Горностаєва у 1868 р. За радянської влади монастир був закритий, і використовувався як будинок відпочинку. У 1980 р. монастир відкрили і проголосили його Державним історико-культурним заповідником, а у 2004 р. — лаврою.

До складу лаври входять Успенський собор, Миколаївська, Покровська і Преображенська церкви, печерна церква Антонія і Феодосія. Круті сходи ведуть до печер і Миколаївської церкви.

Відродження релігійного життя в Україні відбувається шляхом створення релігійних громад, зростання кількості віруючих, повернення громадам культових споруд (соборів, монастирів, церков), будівництва нових споруд та відновлення чернецтва. Щодо монастирів спостерігається тенденція зростання їх кількості. Якщо у 1995 р. в Україні було 152 монастиря, то у 2008 р. — 421, тобто кількість зросла у 2,8 рази. Серед цих монастирів приблизно третина є греко-католицькими та римо-католицькими, а решта православними. Це десь близько 300 монастирів, вивчити які практично неможливо. Тому ми з краєзнавчих позицій розглянемо в кожному краї по одному монастирю, який відвідують туристи.

У Карпатському краї найбільш привабливим для туристів є монастир у горах, який називається Манявський скит, розташований у Богородчанському районі Івана-Франківської області, на березі р. Манявки. Скит заснований у 1281 р. київськими ченцями, які утекли від татаро-монгольської орди. Орда дійшла до Карпат і зруйнувала скит. Відродження його почалося у 1611 р. XVII ст. стало часом розквіту і слави монастиря. Відповідно до заповіту, у скиті похований гетьман України Іван Виговський. У XIX ст. скит був зруйнований і закритий австрійською владою. Лише у 1998 р. скит було віддано ченцям і він почав відбудовуватися У 2004 р. на старому фундаменті

збудовано дерев'яну Христовоздвиженську церкву. Манявський скит є — найвідомішим православним монастирем на заході України, який називають українським Афоном.

У Волинському краї найбільш популярним і відвідуваним туристами є Святогірський Успенський монастир, розташований у с. Зимне, що поблизу м. Володимира-Волинського, важливого туристичного центру Волині. Святогірський монастир заснований у 1450 р. До нього входить Успенський собор з печерами, Троїцька церква, соборні мури з вежами. У монастирі стоїть пам'ятник київському князю Володимиру Великому.

У Подільському краї привабливим для туристів є скельний монастир у с. Лядова, Могилів-Подільського району, Вінницької області. Розташований у глибокій долині річки Лядова, лівої притоки Дністра, неподалік від Дністра. Скелі складені крейдяними породами, в яких природні процеси утворили два яруси великих гротів, що використовувалися як стоянка первісних людей.

У XI ст у гротах Лядова був створений перший у краї скельний християнський монастир, який дійшов до наших днів.

У Придніпровському краї найбільше туристи відвідують київські монастирі. Серед них найпопулярнішим є Михайлівський Золотоверхий монастир. Збудований у 1113 р. князем Святополком. Головною спорудою Монастиря є Михайлівський собор. Собор являє собою хрещатобанний шестистовпний семибанний храм. Стіни собору прикрашені мозаїкою та фресками. У 1719 р. Над східною брамою збудована триярусна дзвіниця з годинником, який щогодини виконує мелодії українських пісень.

У 2000 р. собор було відбудовано у первісному виді. Білоголубий колір та дзвіниці на фоні блакитного неба справляють великий емоційний вплив на туристів, які вперше бувають у Києві.

У Слобожанському краї значну увагу туристів привертає Покровський чоловічий монастир, заснований у 1725 р. у м. Харкові на березі р. Лопань, усередині колишньої Харківської фортеці. У 1727 р. в монастир було переведено Харківський духовний колегіум, в якому у 1760–1767 рр. викладав Григорій

Сковорода. Головною культовою спорудою монастиря є Покровський собор. В архітектурному плані це трибанный храм, збудований у стилі бароко. У XVIII ст. собор виконував функції усипальниці відомих харківських людей. Визначили для монастиря був 1786 рік, коли до нього передали чудодійну ікону Божої Матері. Розповідають, що її знайшов на покосі селянин і випадково перерубав. На ранок обидві ікони з'єдналися. У 2-й пол. XIX ст. на монастирському дворі збудували церкву Озерянської ікони Божої Матері.

У Приморському краї туристи частіше всього відвідують Успенський монастир в Одесі, збудований у 1824 р. У соборі монастиря зберігаються чудотворна Касперівська ікона Божої Матері. У XVI ст. її перевіз в Одесу серб-переселенець. Пізніше від його нащадків ікона попала до Ул'яни Касперової, яка на старості передала її монастирю. Ікона стала відомою завдяки багатьом прикладам зцілення.

10.4. Туристичне значення церков

У сучасний період в Україні виник новий вид туризму сакральний, який полягає у відвідуванні туристами культових споруд, які є пам'ятками архітектури та мистецтва. Найбільш поширеними в Україні є православні храми, представлені соборами, монастирями та церквами. Про туристичне значення соборів та монастирів ми вже розповідали, а зараз зупинимося на туристичному використанні церков.

За роки незалежності в Україні відбудовані церкви, зруйновані у 20–80-х роках XX ст радянським тоталітарним режимом, та збудована різними конфесіями велика кількість нових церков. Процес церковного будівництва триває дотепер. Ми можемо стверджувати, що зараз в Україні існує потужний потенціал культових споруд, серед яких приблизно три чверті становлять церкви, але туристичне використання їх поступається соборам і монастирям.

Через відсутність офіційних статистичних даних кількість культових споруд в краях України визначити неможливо.

Незважаючи на це, храми без сумніву відіграють важливе духовне значення у життєдіяльності як міських так і сільських мешканців нашої країни.

У великому та середньому місті головним центром релігійно-духовного життя є собор або монастир, розміщений, як правило, у середмісті. У той же час релігійні потреби мешканців периферійних районів міста та житлових масивів забезпечують розташовані поблизу церкви. Інша ситуація в малих містах, селищах та селах України, де релігійні потреби вірян забезпечує єдина церква. У цих поселеннях вона розміщується, як правило, на центральній площі, пагорбі чи горі і є центром забудови села чи селища. Високий розвиток туризму в місті досягнений завдяки використанню потужного туристичного потенціалу у складі якого важливе місце посідають православні храми. За нашими підрахунками, зараз у Києві діє 5 соборів, лавра, 13 монастирів та 36 церков. Звичайно не всі церкви взяті на державний облік як пам'ятки архітектури. Історична та художня цінність церкви залежить від часу її побудови, рівня художньої та архітектурної майстерні авторів.

Найдавніші церкви у Києві побудовані у XII ст. Успенська та Кирилівська. Перша має повну назву Успіння Пресвятої Богородиці.

Пирогощі, побудована у 1135 р. київським князем Мстиславом на честь перемоги київської дружини над половцями і є зразком давніх оборонних церков, про що свідчать високі, вузькі вікна. Церква відома тим що у 1185 р. у ній молився новгород-сіверський князь Ігор після втечі з половецького полону. Після пожежі 1811 р. церква відбудована арх. А. Меленським у стилі класицизму. У 1998 р. церкву відбудували у формах давньо-київського зодчества.

Кирилівська церква-унікальна пам'ятка сакральної архітектури збудована у 1146 р. чернігівським князем Всеволодом в урочищі Дорогожичі, що була поблизу Києва, як родинна усипальниця князів династії Ольговичів. В інтер'єрі збереглися фрески на стінах. Церкву прикрашають високохудожні твори XIX ст. — розписи І. Їжакевича та М. Пимоненка, ікони

у мармуровому іконостасі, настінні розписи видатного художника Михайла Врубеля. Вражає туристів його композиція на хорах «Зішестя Святого Духа на апостолів».

Справжнім шедевром сакрального зодчества найпопулярнішою серед туристів є Андріївська церква, унікальний витвір талановитого архітектора Франческо Бартоломео Растреллі. Збудована у 1754 р. в стилі бароко на Старокиївській горі. Церква спирається на двоповерховий будинок — стилобат, стіни якого є фундаментом церкви і тримають її від сповзання з гори. Навколо церкви широка балюстрада, з якої відкривається чудовий краєвид на Поділ та Дніпро. Церква однобанна, в кутах її розміщені чотири декоративні високі вежі на масивних стовпах, прикрашених трьома парами колон. Красива кольорова гама церкви: білий, зелений і жовтий.

В інтер'єрі храму багатий монументальний живопис. Різьблений трьохярусний іконостас має 39 ікон. Ліпленням з позолотою прикрашена кафедра. У вівтарі велика картина «Тайна вечеря», на західних стінах картини «Проповідь апостола Андрія» та «Вибір віри князем Володимиром».

Окремої уваги туристів потребують дерев'яні церкви, які є за об'ємно-просторовим вирішенням принципово відрізняються від мурованих церков. Дерев'яні церкви є складними витворами українських майстрів. Вони вирізняються українськими традиціями, художнім смаком та духовною аурою. Перебуваючи в дерев'яній церкві, турист, чи вірянин відчуває якусь одухотвореність та гармонію. Найбільш поширеними в Україні є тризрубні, трьохбанні дерев'яні церкви, з яких центральний є вівтарем південний — навою, а північний — бабинцем. Бабинець і наву оперізує опасання (відкрита галерея на різьблених стовпах). Особливо урочистості інтер'єру церкви надає різьблений іконостас. Дах дерев'яної церкви покритий гонтом. Порівняно з мурованою церквою на стінах немає фрескових картин, але є багато ікон. Окремо від церкви будуть двох-трьох-ярусну дзвіницю. Дерев'яна церковна архітектура так само різноманітна, як і природа України: високі бойківські церкви, витончені лемківські, присадкуваті галицькі. Визначаючи

унікальність архітектури українських дерев'яних церков, ЮНЕСКО занесла сім дерев'яних церков України до «Списку світової культурної спадщини». Серед цих церков найдавнішою є церква Святого Духа у м. Рогатин, Івано-Франківської області збудована у 1598 р., яка є музеєм-пам'яткою дерев'яної архітектури та живопису XVI–XIX ст.

Отже знайомство туристів із дерев'яними церквами — пам'ятками архітектури та живопису має велике пізнавальне і виховне значення.

Контрольні запитання

1. Культові споруди та їх туристичне значення
2. Собори як краєзнавчо-туристичні об'єкти.
3. Монастирі як краєзнавчо-туристичні об'єкти.
4. Туристичне значення церков.

ЧАСТИНА III ОРГАНІЗАЦІЯ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

РОЗДІЛ 11 ОРГАНІЗАЦІЯ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

11.1. Елементи природничого краєзнавства у дитячих дошкільних закладах

Відомий український вчений-краєзнавець Микола Костриця виділив три головних функції краєзнавства: наукова, навчальна та педагогічна (виховна). Як вони виконуються у навчальних закладах?

Перші уявлення про навколишній світ діти пізнають від батьків. У дитячому садку діти старших груп (4–5 років) одержують елементарні знання з природничого краєзнавства. Педагоги — вихователі знайомлять дітей з навколишнім природним середовищем, його компонентами. Окрім бесід та читання дитячих книжок вихователі мають забезпечити наочність одержання знань.

Для цього вихователі використовують розташовані на території дитсадка дерева, кущі та квітники. Важливо показати не лише види квітів та дерев, а й зміни природи за порами року. У деяких садках створюють маленькі грядки, де діти спостерігають за зростанням овочів. Для вивчення живої природи в садках можуть бути живі куточки (акваріуми з рибками, клітки канарками або білочками).

11.2. Туристично-краєзнавча діяльність у середніх навчальних закладах

Значна туристично-краєзнавча діяльність проводиться у середніх навчальних закладах (школах, гімназіях, ліцеях). В залежності від віку дітей організація, форми та зміст краєзнавчої

роботи мають значні відмінності. Сутність шкільного краєзнавства полягає у вивченні учнями під керівництвом вчителів природи, історії, населення, економіки та культури рідного краю. Особливістю краєзнавчої діяльності у середніх загальноосвітніх навчальних закладах є те, що одночасно з накопиченням краєзнавчих знань учні одержують патріотичне, трудове, духовне, естетичне та екологічне виховання.

Краєзнавча діяльність у середніх загальноосвітніх навчальних закладах (школах, гімназіях та ліцеях) тісно пов'язана з туристичною діяльністю і належить до важливої форми позакласної роботи.

Туристично-краєзнавча діяльність виконує такі завдання:

1. Закріплення теоретичних знань з географії, біології та історії і формування умінь їх практичного застосування.

2. Оволодіння учнями навичок та вмінь власного вивчення природи, історії, населення та економіки рідного краю.

3. Виховання працьовитості, колективізму, бережливого ставлення до природи, любові до свого міста, села, рідного краю, почуттів патріотизму та національної свідомості.

4. Зібрання під час походів, подорожей та екскурсій нових матеріалів для поповнення колекцій шкільного краєзнавчого музею, кабінету або куточка.

Туристично краєзнавча робота у середніх навчальних закладах поділяється на два види: індивідуальна та колективна.

До індивідуального відносяться такі форми:

а) вивчення учнем у бібліотеці наукової літератури з певної краєзнавчої чи туристичної теми і підготовка відповідного реферату.

б) вивчення учнем документів у архіві або матеріалів у музеї з певної теми і підготовка відповідного реферату.

в) виступ учня з рефератом на засіданні туристичного гуртка у своїй школі чи гімназії.

Існує три форми організації шкільного краєзнавства:

а) Навчальна. Зміст і завдання його визначається шкільною програмою по кожній дисципліні.

б) Позакласна передбачає участь дітей у краєзнавчому гуртку, підготовці рефератів, роботі зі створення краєзнавчого музею або куточка.

в) Позашкільна. Участь дітей у туристичних походах та екскурсіях у місті або на природі.

Щодо навчальної форми краєзнавства, то зміст її різний в залежності від віку школярів.

У початковій школі викладають основи природничого краєзнавства. Підручник для І класу так і називається «Природознавство. Рідний край», з якого діти вивчають компоненти природного середовища.

Деякі аспекти природничого краєзнавства розглядаються в 5, 6 та 7 класах при вивченні дисциплін «Біологія» та «Фізична географія України». У підручнику для 9-го класу викладається «Економічна і соціальна географія України», де останнім розділом є «Географія своєї області». Учні повинні знати географічне положення, природні умови і ресурси, населення та господарство своєї області. По Києву та всіх областях видані Міносвітою України в 70-х роках ХХ ст. підручники, які за змістом були краєзнавчими.

Не менш важливою є позакласна туристична краєзнавча діяльність учнів середніх навчальних закладів, яка здійснюється шляхом участі учнів у роботі шкільного краєзнавчого гуртка та створенні чи поповненні експозиції шкільного краєзнавчого музею або кабінету, природничого куточка.

У гуртку учні займаються поглибленим вивченням рідного краю, виступаючи із рефератами з питань краєзнавства. Визначаючи план та зміст роботи гуртка, необхідно врахувати вік та рівень підготовки учнів. У гуртку доцільно створювати секції для молодших і старших школярів.

Відомий радянський вчений-геолог акад. Володимир Обручев писав: «Створюйте у школах свої краєзнавчі музеї. Навіть в одній невеликій кімнаті можна зібрати ваші колекції, щоденники, записи, спостереження, зразки місцевого мистецтва».

Створення музею — це найвища стадія краєзнавчо-туристської діяльності учнівського колективу. Шкільний музей

є центром краєзнавчої роботи і джерелом нових знань про рідний край. В той же час музей є формою розвитку суспільної активності учнів у процесі збирання, обробки, оформлення та експонування матеріалів. Музей має не лише науково-пізнавальне, але й виховне значення. Учні залучають до праці. Вони збирають матеріали під час екскурсій (турпоходів), обробляють їх, готують гербарій, виготовляють експонати для музею (макети, графіки, діаграми, чучела тварин, муляжі, фотографії). Учні — старшокласники створюють музейну раду для керівництва музеєм і виконують функції екскурсоводів.

Основними формами колективної туристично-краєзнавчої роботи є:

1. Прогулянка — це найпростіша форма туристичної роботи (пішки, на лижах, велосипедах) спрямована на оздоровлення дітей, активний відпочинок та оволодіння навичками, необхідними у туристичному поході.

2. Екскурсія — це колективне відвідування краєзнавчо-туристичного об'єкту з пізнавальною чи навчальною метою. Основне завдання екскурсій — навчити учнів не лише розглядати, але й бути зацікавленими і допитливими до вивчення певного туристичного об'єкту. Особливістю екскурсій є поєднання показу екскурсійного об'єкту з розповіддю про нього, яку веде вчитель або екскурсовод.

Обов'язковою складовою краєзнавчої діяльності у початковій школі є навчальна екскурсія, під час якої діти знайомляться з особливостями геологічної будови землі (у кар'єрах, горах), структурою ґрунтів, гірськими породами, річками, озерами, ставками, рослинним і тваринним світом рідного краю.

Успіх екскурсії залежить від її організації. Вчитель повинен підготуватися до екскурсії, чітко визначити мету, яку має досягти екскурсія. Виділяють декілька видів екскурсій:

- за місцем проведення (виробнича, музейна, природнича, по місту, селищу, селу);
- за змістом (оглядова та тематична);
- за освітнім значенням (навчальна, передбачена навчальною програмою по шкільному предмету, та ознайомлювальна).

3. Туристичний похід є однією з головних форм пізнання рідного краю та відпочинку серед природи. Успіх походу залежить від ретельної підготовки його, яка передбачає:

- визначення мети;
- формування групи та розподіл обов'язків;
- розробку маршруту;
- складання кошторису;
- заготовку спорядження та продуктів харчування;
- оформлення туристичної документації.

Під час туристичного походу учні мають вести щоденник, в який потрібно записувати свої спостереження. Після завершення походу учні пишуть звіт. Вчитель має використовувати результати спостережень та практичні навички, набуті учнями у туристичному поході, для засвоєння теоретичних тем з географії, біології, історії.

4. Туристично-краєзнавчий зліт, який проводиться, зазвичай, на початку або наприкінці навчального року як огляд досягнень у туристично-краєзнавчій діяльності шкіл та гімназій області, району чи міста.

Основним етапом цього зльоту є проведення туристичних змагань:

- орієнтування на місцевості у заданому напрямку на маркованій трасі;
- подолання природних і штучних перешкод на туристичній трасі;
- розбивка намету, розпалення вогнища, приготування обіду.

За результатами змагань виставляються бали і визначаються місця за кількістю отриманих балів кожною шкільною туристичною командою. Зліт завершується туристичним дружнім вечором і піснями.

5. Туристичний табір проводиться влітку під час канікул школярів і поєднує відпочинок із проведенням екскурсій, походів та змагань. Найпоширенішим є наметовий табір з постійним місцем розташування. Життєдіяльність у ньому ґрунтується на самообслуговуванні.

Провідною формою у такому таборі є одноденні туристичні походи з поверненням у табір надвечір.

Важливу роль в успішності таборування відіграють вчителі — керівники туристичного табору. Вони складають план роботи на кожну зміну, ведуть журнали роботи, разом з учнями оформлюють куточки різного змісту, збирають краєзнавчі матеріали.

6. Експедиція. Це вища і складніша форма організації туристично-краєзнавчої роботи, яка передбачає проведення елементарних наукових досліджень. Вона проводиться із старшокласниками і передбачає ретельну підготовку до дослідницької роботи. Не менш важливою є підготовка вчителя до експедиції.

11.3. Туристично-краєзнавча діяльність у позашкільних дитячих закладах

Краєзнавча робота учнів не повинна обмежуватися навчально-виховним процесом у школі. Існує Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді Міносвіти України, який має обласні, районні та міські центри. Так у Білій Церкві розташований Київський обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді. У Київському міському палаці дітей та юнацтва є відділ туризму, краєзнавства та патріотичного виховання, який здійснює методичну допомогу районним центрам дитячо-юнацької творчості.

У Святошинському районі існує два центри позашкільної роботи:

а) «Південна Зоря» (пр. Перемоги, 136), де є кабінет краєзнавства. При кабінеті створений краєзнавчий музей Святошинського району та діє краєзнавчий гурток «Киевознавець». На ньому старшокласники виступають з рефератами на краєзнавчу тематику.

Кабінет краєзнавства періодично проводить наукові конференції вчителів району з тематики історичного краєзнавства Святошинського району Києва.

Другою формою позашкільної краєзнавчої роботи є участь старшокласників у районній, міській та Всеукраїнській **олімпіадах** з географії та історії, які проводяться щорічно в іншому місті України. Доповіді з географії та історії рідного краю сприяють поглибленню краєзнавчої освіти школярів.

Третьою формою є участь старшокласників у роботі **Малої академії наук (МАН)**, яка щорічно проводить Всеукраїнський конкурс наукових робіт учнів-членів МАН. На конкурсі працюють дві секції: «географічного краєзнавства» та «історичного краєзнавства».

До четвертої форми відноситься **Всеукраїнський рух учнівської молоді «Моя Земля — земля моїх батьків»**. Цей рух за збереження і примноження традицій, звичаїв та обрядів українців, започаткований у 1990 році. У рамках цього руху проведено дві всеукраїнські туристично-краєзнавчі експедиції, історико-географічну експедицію «Мікротопоніми України», Всеукраїнський зліт юних туристів — краєзнавців.

11.4. Туристична краєзнавча діяльність у вищих навчальних закладах

Обсяг і зміст туристично-краєзнавчої діяльності у вищих навчальних закладах України мають значні відмінності в залежності від спеціальності, освітньо-кваліфікаційного рівня студентів та форми власності вузів. Чітко виділяються відмінності між державними та приватними вузами. Розглянемо перші на прикладі Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

На географічному факультеті студентам-бакалаврам зі спеціальності «географія» читається дисципліна «Географічне краєзнавство», спеціальності «Туризм» — «Туристичне краєзнавство» та низка спеціальних туристичних дисциплін. Магістрам — «Географія міського туризму», «Сільський туризм», «Географія рекреації і туризму».

На історичному факультеті студентам — історикам викладається «Історичне краєзнавство», а магістрам — «Туристичне краєзнавство». На факультеті існує спеціальна кафедра етнології та краєзнавства.

Окрім навчальної туристично-краєзнавчої діяльності у національних та державних університетах не менш важливим напрямом є наукова робота студентів і магістрів. Вона безпосередньо пов'язана з підготовкою дипломних робіт з туризму та краєзнавства, а також виступами студентів і магістрів з науко-

вими повідомленнями з тематики дипломних робіт на університетських студентських наукових конференціях.

Третій напрям туристично-краєзнавчої роботи студентів — це проходження виробничо-навчальної практики.

Студенти-географи Київського національного університету імені Тараса Шевченка проходять навчальну практику в Канівському природному заповіднику (на другому курсі — фізико-географічну, третьому — економіко-географічну). За результатами практики студенти пишуть звіти, в яких дають краєзнавчу характеристику Канівського району.

Під час практики у Каневі студенти відвідують Тарасову (Чернечу) гору — місце вічного спочинку Кобзаря та музей Т. Шевченка. Це викликає у студентів почуття шани, патріотизму, національної гідності. З вершини гори вони любуються чудовим краєвидом лівобережжя, що справляє естетичну насолоду.

Студенти-історики проходять краєзнавчу навчальну практику в обласних краєзнавчих або історико-краєзнавчих музеях, обласних бібліотеках та обласних архівах.

Окремої уваги потребує аналіз туристично-краєзнавчої діяльності в національних і державних педагогічних університетах, які готують фахівців за спеціальністю «Вчитель-турист» із поглибленою краєзнавчою підготовкою.

Сучасний вчитель повинен мати широкий світогляд, глибоку ерудицію і добрі знання з природи, історії, економіки та населення своєї малої Батьківщини.

Краєзнавчу підготовку вчителів у педагогічних університетах України розглянемо на прикладі Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. На факультеті природничо-географічної освіти курс «Краєзнавство» читав відомий учений в галузі шкільного краєзнавства докт. пед. наук проф. Василь Обозний, який у 1997 році видав підручник «Краєзнавство».

Окрім навчальної роботи краєзнавча підготовка студентів включає підготовку дипломних робіт з краєзнавчої тематики, а також виступи студентів із науковими повідомленнями на студентській науковій конференції.

Третій напрям краєзнавчої діяльності студентів — це проходження навчальної практики. Студенти — географи Націо-

нального педагогічного університету імені М. Драгоманова проходять практику на двох географічних стаціонарах. Студенти першого та другого курсів проходять фізико-географічну практику у Лубенському районі Полтавської області, де вивчають всі компоненти природного середовища, поглиблюючи свої знання з природничого краєзнавства. Студенти 3 та 4 курсів спеціальності «Туризм» проходять практику у науково-навчальному та оздоровчо-туристичному центрі «Синевир», розташованому у с. Колочава, поблизу озера Синевир Закарпатської області. Студенти відвідують у цьому селі Святодухівську дерев'яну церкву, етнографічний музей «Старе село Колочава», музей «Чеська школа». Окрім того, вони беруть участь у туристичних походах, прокладають туристичний маршрут та екологічну стежку «Колочава». Після завершення практики студенти пишуть туристично-краєзнавчі звіти.

«Краєзнавство» викладається у багатьох педагогічних університетах України, там, де є кафедри географії України та краєзнавства. Це Полтавський, Мелітопольський, Миколаївський та Тернопільський педагогічні університети.

Щодо туристично-краєзнавчої діяльності у недержавних вищих навчальних закладах України у нас немає відповідної інформації. Фахівців з туризму готує багато приватних вузів. Лише у Києві чотири вузи, в яких викладається ціла низка туристичних дисциплін. Що стосується дисципліни «Туристичне краєзнавство», то ця дисципліна викладається лише у Відкритому міжнародному університеті розвитку людини «Україна».

Контрольні запитання

1. Елементи природничого краєзнавства у дитячих дошкільних закладах.
2. Туристично-краєзнавча діяльність у середніх навчальних закладах.
3. Туристично-краєзнавча діяльність у позашкільних дитячих закладах.
4. Туристично-краєзнавча діяльність у вищих навчальних закладах.

РОЗДІЛ 12

ОРГАНІЗАЦІЯ КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

На сучасному етапі краєзнавчою діяльністю в Україні займається багато громадських організацій, які за територією дослідження можна об'єднати у дві групи: загальноукраїнські, які мають в областях свої відділення (філії або секції), та регіональні, які створені для вивчення свого регіону або краю.

12.1. Краєзнавча діяльність загальноукраїнських громадських організацій

Національна спілка краєзнавців України, яка має таку назву з 2008 року, існує при Інституті історії України НАН України. У 1990 р. на I Всеукраїнському краєзнавчому з'їзді була утворена Всеукраїнська спілка краєзнавців. Вона стала спадкоємицею Українського комітету краєзнавців, що існував протягом 1925–1930 років у Харкові.

Згідно Статуту, головним завданням Спілки є:

- виховання у громадян почуття національної свідомості та глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу;
- шанобливе ставлення до скарбів рідної культури;
- відродження духовності та історичної пам'яті українського народу.

За тридцять років існування Спілка виконала величезну та різноманітну краєзнавчу роботу, підсумки якої були підведені на п'яти з'їздах Спілки.

У 1996 р. відбувся II з'їзд Спілки, який відзначив створення у всіх областях та м. Києві регіональних краєзнавчих організацій, а у деяких містах, селищах, селах та навчальних закладах — краєзнавчих осередків. Отже, в Україні сформувався потужний громадський краєзнавчий рух, спроможний вирішувати складні науково-просвітницькі та виховні завдання.

У 2003 р. відбувся III з'їзд Спілки, який визнав головним завданням краєзнавців зосередити зусилля на виконанні Указу Президента України від 23 січня 2001 р. «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» та затвердженої 2002 р. урядом «Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 р.».

У 2008 р. відбувся IV з'їзд Спілки, на якому відзначено, що надання Спілці статусу національної свідчить про вагомую роль українського краєзнавчого руху в утвердженні нашої Незалежності.

У 2009 р. Спілка започаткувала новий напрям своєї діяльності — проведення науково-краєзнавчих експедицій у різні області України. Протягом 2009–2014 рр. такі експедиції відбулися у чотири області (Полтавську, Житомирську, Вінницьку та Кропивницьку). Метою цих експедицій було вивчення стану історико-культурної спадщини областей, надання допомоги у збереженні та відновленні унікальних національних пам'яток історії та культури.

З 1996 р. Спілка видає журнал «Краєзнавство». За час існування Спілка організовувала і провела 12 наукових конференцій з історичного краєзнавства.

Спілкою вставлено три премії імені Дмитра Яворницького, Петра Тронька та Михайла Сікорського для відзначення визначних заслуг українців у галузі краєзнавства.

Спілка брала активну участь у реалізації затвердженої у 2002 р. Кабінетом Міністрів України «Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року».

Національна спілка краєзнавців України розробила проєкт «Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 року». Метою програми є подальший розвиток краєзнавчого руху як галузі наукових знань та розгортання краєзнавчого руху. У 2014 р. до 200-річчя від дня народження Тараса Шевченка Спілка видала працю «Краєзнавча Шевченкіана України»

Спілка організувала підготовку вченими-краєзнавцями першого навчального посібника для студентів вузів «Основи краєзнавства», який вийшов у світ у 2016 році у Харкові.

Розвитком географічного краєзнавства опікується **Українське географічне товариство** утворене в Києві у 1958 р. Мета діяльності Товариства сформульована у його Статуті. Для досягнення цієї мети визначено 6 головних завдань, серед яких «сприяння..., розвитку географічного краєзнавства та туризму». Для виконання статутних завдань Товариство проводить географічні зїзди, на яких працює секція «географічне краєзнавство і туризм». У 1992 р. Товариство провело у Рівному наукову конференцію, присвячену проблемам розвитку географічного краєзнавства в Україні.

Активну краєзнавчу діяльність проводять деякі обласні відділи Українського географічного товариства. Вони проводять наукові конференції, видають краєзнавчі наукові праці, нариси та путівники. Так, Київський відділ з 2005 р. по 2014 р. видав 9 випусків збірника «Київський географічний щорічник».

Вінницький відділ Географічного товариства опублікував два збірника «Рекреаційні ландшафти Поділля» та «Етнокультурні ландшафти містечок Поділля».

Волинський відділ видав збірник «Природа Західного Полісся та прилеглих територій» та провів науково-краєзнавчу конференцію «Шацький національний природний парк: перспективи міжнародної співпраці» (2010 р.).

Тернопільський відділ у 1991 р. організував і провів Міжнародний семінар з теорії і практики регіонального географічного краєзнавства та дві краєзнавчо-туристичні конференції:

- «Дністровський каньйон: проблеми розвитку туризму та шляхи їх вирішення» (2009 р.);
- «Замковий туризм Тернопільщини: проблеми та перспективи» (2012).

Значну краєзнавчу діяльність проводить Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, створене у 1966 р., яке здійснює громадський контроль за використанням, охороною, ремонтом і реставрацією визначних пам'яток. Товариство займається популяризацією визначних пам'яток, розташованих у різних кряях України.

Важливим напрямом діяльності Товариства є відновлення втрачених визначних пам'яток української історії, культури та архітектури. Для цього Товариство створило спеціальний фонд. Завдяки зусиллям товариства відбудовані Успенський та Михайлівський собори у Києві, гетьманські столиці у Чигирині та Батурині.

Для узагальнення пам'яток Товариство ініціювало підготовку та видання «Зводу пам'яток історії та культури України» у 28 томах. У 1999 р. вийшов з друку 1-й том, присвячений Києву. Це перша фундаментальна праця про нерухомі пам'ятки, що мають історичну або художню цінність. Товариство видає збірники «Пам'яткознавство» та «Пам'ять століть».

Всеукраїнська екологічна ліга — це громадська організація, яка ставить за мету поліпшення екологічної ситуації в Україні, відродження природоохоронного менталітету, історично притаманного українцям. Заснована у 1997 р.

Завданням Ліги є:

- організація громадського екологічного контролю за виконанням природоохоронного законодавства;
- розширення участі громадськості у формуванні державної екологічної політики, внесення пропозицій до органів влади, реалізація яких поліпшить стан довкілля;
- формування екологічної свідомості шляхом популяризації знань про стан навколишнього середовища, підвищення рівня екологічної освіти та культури громадян.

Ліга має осередки у всіх регіонах України, великих містах, селищах і селах, які ведуть практичну роботу з охорони природи свого краю.

Всеукраїнська екологічна ліга видає брошури серії «Стан навколишнього середовища». З 2013 р. ліга стала видавати у цій серії огляди регіональних екологічних проблем. Першою була опублікована брошура про екологічні проблеми Дніпропетровської області. Готуються такі же праці по інших областях, в яких гострими є екологічні проблеми.

Міжнародна асоціація українських етнологів об'єднує науковців та викладачів українських вузів, які досліджують ет-

нологію як у теоретичному, так і прикладному аспектах. Останній має безпосереднє відношення до розвитку етнологічного краєзнавства.

У журналі «Народна творчість та етнологія», який видає Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України, іноді з'являються статті співробітників Інституту-членів Міжнародної асоціації українських етнологів, присвячені етнологічному краєзнавству. Так, у 2013 р. опубліковані статті Ярослава Мельника «Регіональна культура як предмет наукового дослідження» та Олени Боряк «Сучасні дослідження етнокультури Поділля». Отже, етнокультура країв є важливою складовою будь-якого краєзнавчого дослідження.

12.2. Краєзнавча діяльність регіональних громадських організацій

До другої групи регіональних громадських організацій, які здійснюють краєзнавчу діяльність слід віднести:

- краєзнавчі товариства «Волинь» (м. Луцьк) та «Поділля» (м. Вінниця);
- Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині.

Спектр краєзнавчої діяльності цих товариств досить широкий. Вони організовують проведення науково-краєзнавчих конференцій. Так, Житомирське товариство у 2008 році організувало і провело Міжнародну краєзнавчу конференцію на тему «Антонінський край у просторі і часі». Не менш важливою є видавнича робота, товариства видають книжки, матеріали наукових конференцій, туристично-краєзнавчі путівники та буклети. Житомирське товариство видає матеріали конференцій, щорічний науковий збірник праць членів товариства під назвою «Велика Волинь». Вийшло уже 46 випусків цієї праці.

Окрім того Товариства проводять значну організаційну роботу, спрямовану на поширення краєзнавчих знань серед населення, популяризацію нових наукових праць українських

вчених із краєзнавства, виховання українців, особливо дітей і молоді, в дусі любові до свого рідного краю, до своєї малої батьківщини, виховання патріотизму.

Контрольні запитання

1. Краєзнавча діяльність загальноукраїнських громадських організацій:

- Національна спілка краєзнавців України;
- Українське географічне товариство;
- Українське товариство охорони пам'яток історії та культури;
- Всеукраїнська екологічна ліга;
- Українське товариство охорони природи;
- Міжнародна асоціація українських етнологів.

2. Краєзнавча діяльність регіональних громадських організацій.

РОЗДІЛ 13

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ

До державних установ України, які здійснюють окремі види краєзнавчої діяльності, належать заповідники, бібліотеки та архіви.

13.1. Краєзнавча діяльність на заповідних територіях

Заповідник — це спеціально виділена територія, яка має природничу, історичну та культурну цінність, і перебуває під охороною держави.

В Україні існує дві категорії заповідників: природні та історичні, які виконують однакові функції:

а) захист від руйнування та охорона природних та історичних об'єктів;

б) науково-дослідна робота;

в) освітньо-вихована та робота, пов'язана з відвідуванням заповідників людьми.

У природних заповідниках здійснюється природоохоронна науково-дослідна діяльність, яка близька до природничого краєзнавства і впливає із головних завдань, покладених на них Законом «Про природно-заповідний фонд України» (1992 р.).

Згідно Закону, до природно-заповідного фонду належить велика кількість заповідних територій та об'єктів, які об'єднуються у два класи:

1. Природні території та об'єкти, вилучені із господарського використання (заповідники (16), національні та природні парки (1060), заказники та заповідні урочища).

2. Штучно створені об'єкти (ботанічні сади (30), дендропарки (34), зоопарки (12), парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва).

Історичні заповідники, кількість яких в Україні становить 60, за рівнем наукової та охоронної діяльності поділяються на

національні (13) та державні (47). У національних охороняються об'єкти історико-культурної спадщини світового значення.

Історичні заповідники України за об'єктом охорони та змістом краєзнавчої діяльності поділяються на шість типів: історико-археологічні, історико-меморіальні (цвинтарі), історико-архітектурні, історико-культурні, історико-етнографічні, музеї-заповідники. В залежності від типу заповідника об'єкт і предмет краєзнавчої діяльності його буде різним.

Згідно закону «Про природно-заповідний фонд України» (1992 р.) науковою діяльністю окрім біосферних та природних заповідників повинні займатися національні природні парки та ботанічні сади. Проте природничо-краєзнавчою діяльністю займаються лише природні заповідники та національні парки, створені для збереження та вивчення незайманих природних територій у різних природно-географічних зонах України. Заслугує на увагу зональне розміщення їх. Серед 19 природних заповідників у гірсько-карпатській зоні розташовано — 15, поліський — 14, лісостеповий — 19 та степовий — 17. Як бачимо, найбільше цих парків розташовано у лісостеповій та степовій зонах.

13.2. Краєзнавча діяльність музеїв

Суспільна діяльність музеїв в Україні врегульована Законом від 1995 р. «Про музеї і музейну справу» В Законі подано офіційне тлумачення поняття «музей».

«Музей — це культурно-освітній та науково-дослідницький заклад, призначений для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної та духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини».

В основі будь-якого музею лежать музейні предмети — рухомі пам'ятки природи, історії чи культури, які мають історичну або культурну цінність і зібрані для їхнього збереження.

Музеї виконують так функції:

1. Науково-дослідна. Учені музею проводять експедиції з метою пошуку, збирання, вивчення та оприлюднення нових музейних матеріалів, першоджерел.

2. Пам'яткоохоронна полягає у збереженні та реставрації рідкісних пам'яток природи, історії, культури для наступних поколінь.

3. Пізнавально-виховна реалізується через музейні екскурсії, лекції, «круглі-столи», тематичні диспути, клуби. Важливу роль у цьому відіграють нові види інформаційних технологій, зокрема застосування 3D технологій, інтерактивних проєктів, 3D-зображень.

4. Соціальна функція, що зумовлено посиленням впливу музеїв на суспільні процеси. До соціальної функції музеєзнавці відносять освітню та виховну функції.

В Україні зараз 608 музеїв, які поділяють на три типи:

а) науково-дослідні, створюються при відповідних науково-дослідних закладах (напр. метрології та сертифікації);

б) навчальні, створюються для поліпшення навчального процесу у вищому навчальному закладі (напр. анатомічний музей у медичному університеті);

в) науково-освітні, для популяризації наукових знань серед широкого кола відвідувачів.

Досить поширеною є класифікація музеїв за їх профілем: природничі, історичні, археологічні, мистецтвознавчі, науково-технічні, літературні, меморіальні. Нас цікавлять лише краєзнавчі, які мають безпосереднє відношення до краєзнавчої діяльності.

Краєзнавчі музеї призначені для збору, вивчення, зберігання та експонування різноманітних матеріалів про природу, історію, населення, культуру та економіку свого краю (області, району, міста). В музеях зібрані археологічні, геологічні, ботанічні, зоологічні колекції, знаряддя праці, вироби місцевих промислових і сільськогосподарських підприємств, народних промислів, твори літератури і мистецтва тощо. Особливістю краєзнавчих музеїв є те, що вони експонують матеріальні предмети і об'єкти, зібрані на невеликій території. За змістом ці музеї слід віднести до комплексних, тому що в них експонуються предмети історичні, природознавчі, економічні, етнографічні тощо.

Краєзнавчі музеї — це найчисленніша група серед всіх музеїв. У 2013 р. за даними офіційної статистики в Україні було

234 комплексних, тобто краєзнавчих музеїв, що становить 40% загальної кількості музеїв України. Це лише державні краєзнавчі музеї (обласні, деякі міські). Окрім того існує багато громадських музеїв (районів, міст, селищ, сіл, а також вищих навчальних закладах та деяких школах), кількість яких понад 7 тисяч.

Зараз в кожній області України існують державні краєзнавчі музеї, в яких експонуються різноманітні предмети, що відображають природу, історію, економіку своєї області (краю).

Основою краєзнавчої діяльності державних обласних музеїв є наукова робота. Ми говоримо про наукове комплектування музейних фондів; наукову організацію обліку, збереження і реставрації колекцій; наукову побудову експозицій та виставок.

Музеї мають займатися науково-дослідною та науково-організаційною роботою. Завдання науково-дослідної роботи полягає у проведенні науковцями музею археологічних, геологічних, ботанічних чи екологічних експедицій з метою пошуку нових колекцій для музею (артефактів, гірських порід, мінералів, предметів народних ремесл, побуту тощо). За результатами наукових досліджень музеї проводять краєзнавчі конференції, які іноді стають традиційними, та публікують матеріали конференцій.

У 2009 р. Волинський краєзнавчий музей провів наукову конференцію на тему «Волинський музей: історія і сучасність», присвячену 80-річчю музею.

У 2010 р. Житомирський обласний краєзнавчий музей організував конференцію на тему «Краєзнавство та музейна справа в Україні», присвячену 145-річчю музею.

У 2015 р. Миколаївський краєзнавчий музей провів IX обласну краєзнавчу конференцію на тему: «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження».

Не менш важлива освітньо-виховна робота краєзнавчих музеїв, яка здійснюється у різних формах. Основною формою цієї діяльності є екскурсійна робота, яка призначена для ознайомлення з експозиціями музею організованих груп відвідувачів. Добре організована екскурсія прилучає відвідувачів до пізнання природи, історії, економіки краю, розширяє їх науковий світогляд. Найбільш поширеними є оглядові екскур-

сії, під час яких відвідувачі знайомляться з головними колекціями кожного залу музею.

Окрім обласних музеїв краєзнавчою діяльністю займаються музеї народної архітектури й побуду. В Україні їх 14, з них найбільші у с. Пирогово під Києвом, Переяславі та Львові (Шевченків гай).

13.3. Краєзнавча діяльність бібліотек

Краєзнавча діяльність бібліотек є одним із провідних напрямів бібліотечної роботи. Вона передбачає виявлення, зберігання та організацію користування інформацією про свій край. Метою краєзнавчої діяльності бібліотек є сприяння соціально-культурному та економічному розвитку краю, вивченню та науковому дослідженню краю, виховання поваги до історії та культури свого краю.

Основою краєзнавчої діяльності бібліотек є формування фондів краєзнавчої літератури, які включають книги, брошури, журнали, статті про свою область в цілому, а також про її міста, селища та села. Комплектування краєзнавчих фондів передбачає включення офіційних документів та наукової літератури про природу краю, його історію, економіку, демографію, соціальну сферу, екологію, творів місцевих письменників і художників, матеріалів про знаменитих людей краю тощо.

Основою здійснення краєзнавчої діяльності бібліотек є краєзнавчий довідково-бібліографічний апарат, який включає:

- краєзнавчий систематичний каталог;
- фонд довідкових і бібліотечних посібників;
- фонд краєзнавчих документів на електронних носіях.

Важливим напрямом краєзнавчої діяльності бібліотек є краєзнавче інформаційно-бібліографічне обслуговування читачів. Бібліотеки мають забезпечувати краєзнавчою інформацією у вигляді анотованих списків літератури, рефератів, оглядових довідок або через засоби масової інформації.

Максимально розкрити краєзнавчий фонд бібліотеки допоможе цикл книжково-літературних виставок:

- «Стежками рідного краю»;

- «Нові матеріали про рідний край»;
- «Немає кращої землі ніж та, що зветься рідним краєм».

Організація щомісячних тематичних виставок або виставок нових надходжень сприятиме популяризації краєзнавчої літератури. Наприклад, виставка «Місто, в якому я живу».

Окрім тематичних виставок бібліотеки можуть організовувати персональні виставки, присвячені видатним вченим-краєзнавцям, знаменитим землякам. Поширені також краєзнавчі виставки, присвячені дню міста або дню визволення міста від німецько-фашистських загарбників.

До ефективних форм масової краєзнавчої роботи бібліотек слід віднести проведення краєзнавчих вікторин, конкурсів, читань, семінарів, конференцій.

Велику увагу слід приділити популяризації краєзнавчої літератури про рідний край, а саме звичаїв, обрядів та традицій етносів, які проживають у цьому краї, народних ремесл і промислів, проведення релігійних та народних свят, літературно-мистецьких вечорів.

Серед різноманітних форм популяризації творчості місцевих поетів і письменників бібліотеки можуть організувати літературну вітальню, літературну вікторину, поетичну годину, вечір-зустріч з письменником, презентацію нової книжки письменника.

Одним із важливих засобів естетичного та патріотичного виховання дітей і молоді є популяризація літератури про образотворче, музичне і театральне мистецтво рідного краю. Бібліотеки можуть організувати мистецьку подорож містом, пісенний вернісаж, мистецький портрет тощо.

Цікавою формою краєзнавчої роботи деяких бібліотек є організація клубу «Юний краєзнавець». Наприклад такий клуб створений у Броварській районній бібліотеці.

13.4. Краєзнавча діяльність архівів

При підготовці «Історії міст і сіл Української РСР» величезний обсяг роботи виконали центральні та обласні державні архіви. Архівні установи зосереджувалися на виявленні та сис-

тематизації документальних матеріалів про історію міст, селищ та сіл кожної області. У зв'язку із змінами адміністративного поділу України протягом історичного розвитку її у складі різних імперій та змінами назв населених пунктів архівні працівники підготували відповідні довідники та списки населених пунктів. Архівісти підготували географічні каталоги населених пунктів своєї області із зазначенням року виникнення чи першої згадки населеного пункту, його старої назви та перейменувань.

У сучасний період це енциклопедичне видання застаріло, а з ідеологічних позицій шкідливе для українців. Враховуючи його унікальність та наукову цінність, урядом України прийнято рішення про його доопрацювання і підготовку нового видання. Проведена значна науково-методична робота, але через відсутність фінансування робота над цією працею призупинена. Краєзнавець, який буде писати історичні нариси, повинен знати, з якими документами йому потрібно ознайомитися в центральних, а з якими в обласних архівах.

Під час краєзнавчого дослідження вчений знаходить необхідні історичні матеріали в центральних або обласних архівах. До центральних державних архівів України належать:

- Центральний державний архів громадських об'єднань України, до якого включено колишній партархів Української РСР;
- У Центральному державному історичному архіві України зберігаються документи з історії України з часів Київської Русі й до кінця XIX ст;

- У Центральному державному архіві — музеї літератури і мистецтва України зосереджені фонди державних установ, творчих спілок, громадських організацій, які мають безпосереднє відношення до української літератури і мистецтва. У цьому архіві зберігаються фонди письменників, мистецтвознавців, театрознавців, композиторів, художників, музикантів.

Обласні державні архіви комплектувалися за стандартною структурою. Тому є сенс розглянути це питання на прикладі державного архіву Київської області.

У фондах Київського обласного архіву зберігаються документи за період 1733–2020 рр., які висвітлюють політичне,

економічне і соціальне життя населення Київської губернії та Київської області.

У фондах архіву зберігаються документи про будівництво промислових підприємств на території Київщини у XVIII–XIX ст., зміни адміністративно-територіального устрою, рух населення, розвиток освіти, проведення реформ.

Фонди радянського періоду включають документи про промислове будівництво, колективізацію у 30-х роках XX ст., розвиток науки і культури. Великий фонд про окупацію Київщини у роки Другої світової війни.

Контрольні запитання

1. Краєзнавча діяльність на заповідних територіях.
2. Краєзнавча діяльність краєзнавчих музеїв.
3. Краєзнавча діяльність обласних бібліотек.
4. Краєзнавча діяльність обласних архівів.

ПІСЛЯМОВА

Розглянуті у даному навчальному посібнику питання дають підстави зробити висновки, що краєзнавчий рух в Україні в сучасний період досяг такої активності, масовості та науковості, що дає можливість стверджувати про формування окремого самостійного наукового напрямку — туристичне краєзнавство.

Ми розглядаємо його не як складову фундаментальної науки — краєзнавство, а як нову самостійну галузь знань, що сформувалася на межі краєзнавства, соціальної психології та менеджменту.

Із змісту даного посібника стає зрозумілим, що він передбачає вивчення природи, історії, населення, економіки та культури з точки зору впливу їх на розвиток і структуру туризму в краях України. Рівень туристичного розвитку країв зумовлений наявністю та цінністю їх туристичних ресурсів.

Для студентів спеціальності «Туризм» посібник має практичне значення. Набувши фаху, вони у своїй практичній роботі будуть займатися туристично-краєзнавчою діяльністю.

Сподіваємося, що всебічне засвоєння викладеного у посібнику матеріалу сприятиме вихованню студентів у дусі любові до рідного краю, формування високих патріотичних почуттів до України та до рідного краю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волошин І. І., Сергієнко Т. С., Землезнаство і краєзнаство. — К.: Вид. НПУ імені М. Драгоманова, 2004. — 190 с.
2. Географічне краєзнаство: сучасний стан і перспективи. — Житомир: Вид. «Льонок», 1992.
3. Історичне краєзнаство. Курс лекцій. — Львів: Вид. ЛНУ імені І. Франка, 2011. — Ч. II. — 306 с.
4. Костриця М. Ю. Українська краєзнаство: теорія, постаті, практика. — Житомир, Вид. Косенка, 2006. — 444 с.
5. Краєзнавча діяльність бібліотек. Метод. посібник. — К., 2002. — 207 с.
6. Круль В. П. Краєзнаство. Навч.-метод. посібник. — Чернівці: Вид. «Рута», 2007. — 104 с.
7. Кузьма-Качур М. І., Горват М. В. Основи краєзнаства. Навч. посібник. — К.: Вид. Ліра, 2017. — 256 с.
8. Любіцева О. О., Кот С. І. Краєзнаство // Енциклопедія сучасної України. — К., 2003. — Т. 15.
9. Національна спілка краєзнавців України в інформаційному просторі. — К., 2017.
10. Обозний В. В. Краєзнаство. Навч. посібник-практикум. — К.: ТОВ МФА, 1997. — 266 с.
11. Основи краєзнаства. Підручник. — Харків: Вид. ХНУ імені Каразіна, 2016. — 276 с.
12. Покоłodна М. М. Туристичне краєзнаство. — Харків, Вид. ХНУМТ імені Бекетова, 2013. — 310 с.
13. Тронько П. Т. Українське краєзнаство в XX столітті. — К.: Вид. ІУ НАНУ, 2002. — 84 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Перелік водоспадів України

№	Назва водоспада	Висота, м	Область	Річка	Розміщення (район, місто, село)
1	Учан – Су	90	АР Крим		Поблизу Ялти (8км)
2	Джур – Джур	15	-----		Біля с. Генеральське, поблизу Алушти
3	Водоспад Головкінського		-----		Поблизу Алушти
4	Нірецький		Закарпатська	Потік Нірець	Поблизу Хуста
5	Скакало	10	-----	Потік Матеків	Поблизу с. Чинадієве, Мукачів
6	Шипот		-----	р. Пилипець	Біля с. Подобаєць, Міжгірського району
7	Кам'янка	8	Львівська	р. Кам'янка	Біля с. Кам'янка, Сколівського району
8	Сукіль	3	Івано- Франківська	р. Сукіль	Біля с. Сукіль, Долинського району
9	Манявський	20	-----	р. Манявка	Біля с. Манявка, Богородчанського району
10	Дзембрінські водоспади	До 10	-----	Потік Мунчель	Верховинський
11	Черчинський		-----		
12	Лужківський	14	-----	р. Сичавка	Поблизу с. Великий Рожин, Косівського
13	Рушівський	4	-----	р. Рушів	Поблизу с. Люча, Косівського району
14	Сріблясті водоспади	до 5	-----	р. Пістинка	Біля с. Шешори, Косівського району
15	Великий Гук	5	-----	р. Брустурка	с. Шепіт, Косівського району
16	Яворівський Гук		-----	р. Рибниця	Біля с. Яворів, Косівського
17	Гук	3	-----		Біля м. Косів, Косівського
18	Виженьський		Чернівецька		Біля с. Виженка, Вижницького
19	Джуринський	16	Тернопільська	р. Джурин	Біля с. Нирків, Заліщицького
20	Русилівські водоспади	13	-----	р. Стрипа	Біля с. Русилів, Бучацького
21	Буцький	4	Черкаська	р. Гірський Тікич	Біля смт Буки
22	Буцький	3	Київська	р. Ростаவிця	Біля с. Буки

Додаток 2

Національні та державні історико-культурні заповідники України

№	Назва заповідника	Область	Розміщення
1	Нац. Києво – печерський іст.-культ. заповідник	Київ	
2	Нац. зап. Софія Київська	-----	
3	Держ. іст.-архип. зап. «Стародавній Київ»	-----	
4	Держ іст.-мемор. зап. «Лук'янівське кладовище»	-----	
5	Держ. іст.-мемор. зап. «Биківнянські могили»	-----	
6	Нац. іст. – етногр. зап. «Переяслав»	Київська	м. Переяслав, Хмельницький
7	Держ. іст.-культ. заповідник	-----	м. Вишгород
8	Держ. музей-зап. «Битка за Київ у 1943 році»	-----	с. Ново-Петрівці, Вишгородського р-ну
9	Нац. архіт.-іст. зап. «Чернігів стародавній»	Чернігівська	м. Чернігів
10	Держ. іст.-культ. музей-зап. «Слово о полку Ігоревім»	-----	м. Новгород-Сіверський
11	Держ. іст.-культ. зап. «Гетьманська столиця»	-----	м. Батурин
12	Наук. іст.-культ. зап. «Кочанівка»	-----	с-ще Кочанівка, Ічнянського р-ну
13	Держ. іст.-культ. заповідник	Сумська	м. Глухів
14	Держ. іст.-культ. заповідник	-----	м. Путивль
15	Іст.-культ. зап. імені І. Репіна	Харківська	м. Чугуїв
16	Іст.-археол. музей-зап. «Верхній Салтів»	-----	с. Верхній Салтів, Вовчанського р-ну
17	Держ. іст.-культ. зап. «Поле Полтавської битви»	Полтавська	м. Полтава
18	Нац. музей-зап. укр. гончарства	-----	смт. Опішня, Зіньківського р-ну
19	Держ. музей зап. М. В. Гоголя	-----	с. Гоголеве, Шишацького р-ну
20	Держ. іст.-архит. зап. «Святогірська Лавра»	Донецька	м. Святогірськ
21	Нац. зап. «Хортиця»	Запорізька	м. Запоріжжя
22	Держ. іст.-архит. зап. «Кам'яна могила»	-----	Мелітопольський р-н
23	Іст.-архит. музей-зап. «Садиба Попова»	-----	м. Василівка
24	Держ. музей-зап. «Хутір Надія»	Кіровоградська	с. Василівка, Кіровоградського р-ну
25	Нац. іст.-культ. зап. «Чигирин»	Черкаська	м. Чигирин
26	Шевченківський нац.-заповідник	-----	м. Канев
27	Держ. іст.-культ. зап. «Батьківщина Тараса Шевченка»	-----	с. Шевченкове, Моринці, Звенигородського р-ну
28	Держ. іст.-культ. заповідник	-----	м. Кам'янка
29	Держ. іст.-культ. заповідник	-----	м. Корсунь-Шевченківський
30	Держ. іст.-культ. зап. «Трахтемирів»	-----	с. Григорівка, Каневського р-ну
№	Назва заповідника	Область	Розміщення
31	Держ. іст.-культ. зап. «Трипільська культура»	-----	На тер. Тальнівського, Уманського та Звенигородського районів
32	Держ. іст.-архит. зап. «Стара Умань»	-----	м. Умань

Туристичне краєзнавство

33	Луцький іст.-культ. заповідник	Волинська	м. Луцьк
34	Держ. іст.-культ. зап. «Володимир»	-----	м. Володимир-Волинський
35	Нац. іст.-мемор. зап. «Поле Берестецької битви»	Рівненська	с. Пляшева, Радивилівського р-ну
36	Держ. іст.-культ. заповідник	-----	м. Острог
37	Держ. іст.-культ. заповідник	-----	м. Дубно
38	Держ. іст.-культ. зап. «Буша»	Вінницька	с. Буша, Ямпільського р-ну
39	Нац. іст.-архіт. зап. «Кам'янець»	Хмельницька	м. Кам'янець -Подільський
40	Держ.іст.-культ. зап. «Меджибіж»		смт. Меджибіж
41	Держ. іст.-культ. зап. «Самчики»		с. Самчики, Старокостянтинівського
42	Кременецько-Почаївський держ. іст.-архіт. заповідник	Тернопільська	м. Кременець
43	Держ. іст.-архіт. заповідник	-----	м. Почаїв
44	Держ. іст.-архіт. заповідник	-----	м. Бережани
			м. Збараж
45	Львівський держ. іст.-архіт. заповідник	Львівська	м. Львів
46	Іст.-мемор. зап. «Личаківський цвинтар»	-----	м. Львів
47	Держ. іст.-архіт. заповідник	-----	м. Жовква
48	Держ. музей-зап. «Олеський замок»	-----	смт. Олеско, Буського р-ну
49	Держ. музей-зап. «Золочівський замок»	-----	м. Золочев
50	Держ. іст.-культ. зап. «Тустань»	-----	с. Урич, Сколевського
51	Держ. іст.-культ. зап. «Нагуєвичі»	-----	с. Нагуєвичі, Дрогобицького р-ну
52	Держ. іст.-культ. заповідник	-----	м. Белз, Сокальського
53	Нац. заповідник «Давній Галич»	Івано-Франківська	с. Крилос, Галицького р-ну
54	Держ. іст.-архіт. зап. «Хотинська фортеця»	Чернівецька	м. Хотин
55	Держ. іст.-археол. зап. «Ольвія»	Миколаївська	с. Парутине, Очаківського р-ну
56	Нац. іст.-археол. зап. «Херсонес-Таврійський»	АР. Крим	м. Севастополь
57	Держ. іст.-культ. заповідник	-----	м. Бахчисарай
58	Респ. Вет.-археол. зап. «Колос Лімен»	-----	смт. Чорноморське
59	Іст.-культ. зап. «Старий Крим»	-----	смт. Старий Крим, Кіровського р-ну
60	Держ. іст.-архіт. зап. «Судацька фортеця»	-----	смт. Судак
61	Держ. іст.-культ. заповідник	-----	м. Керч
62	Держ. палацово-парковий музей-заповідник	-----	м. Алупка

Навчальне видання

Анатолій Іванович ДОЦЕНКО

ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Літературне редагування — *Лопоносова Н. П.*
Комп'ютерне верстання — *Думанецька С. С.*
Дизайн обкладинки — *Бабинець Н. А.*

Підписано до друку 16.09.2022 р.
Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 7,4.
Наклад 50 прим. Зам. № ...

Видавець і виготовлювач Університет «Україна».
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23,
тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 405 від 06.04.2001.